

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ. ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2023 - 2024

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της Μαρίνας Σκανδάλη

A.M. 7340142301023

«ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΙΕΧΩΒΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

ΟΜΟΤΙΜΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΡΟΣΟΣ

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2024

Copyright © Μαρίνα Σκανδάλη, 2024

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3-4
ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5-6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
 I. ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ – ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ:	
1. Τι είναι θρησκεία;	8-9
2. Σύντομη ιστορική αναδρομή.....	9-11
3. Θρησκευτική ελευθερία κατά τα Ελληνικά Συντάγματα	11-12
4. Υπό το φως της σημερινής συνταγματικής πρόβλεψης	12-13
α. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.....	13-16
β. Ελευθερία της λατρείας.....	16-18
γ. Η αρνητική όψη της θρησκευτικής ελευθερίας	18-19
δ. Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας	19
ε. Αποδέκτες της θρησκευτικής ελευθερίας	19-20
5. Οι ειδικές συνταγματικές διατάξεις που αφορούν την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία	20-22
6. Σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας	22-25
7. Διεθνής προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας	25-30
 II. ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ – MARTYRES TOY ΙΕΧΩΒΑ:	
1. Εισαγωγικές επισημάνσεις	31
2. Σύντομη ιστορική αναδρομή	31- 34
3. Διδασκαλίες και θρησκευτικές πρακτικές	34-36
4. Ζητήματα που απασχόλησαν την νομολογία.....	36
i. Γάμος	36-39
ii. Εκπαίδευση	39-43
iii. Επαγγελματική ζωή	43-45
iv. Οικογένεια – Επιμέλεια τέκνων	45-48
v. Σωματεία	48-50
vi. Δημόσιες συναθροίσεις	50-51
vii. Άδεια λειτουργίας ευκτηρίου οίκου	52-55
viii. Νεκροταφεία	55-56
ix. Υποχρέωση στράτευσης	56-59
x. Μετάγγιση αίματος	59-64

xi. Προσηλυτισμός	64-68
5. Αντίκτυπος των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στην Ελλάδα	68-69
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	70-71
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ	72-74
ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ	75
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ	76-78

ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Κ.	= Αστικός Κώδικας
Α.Ν.	= Αναγκαστικός Νόμος
Α.Π.	= Άρειος Πάγος
αρ.	= αριθμός
άρθρ.	= άρθρο
Β.Δ.	= Βασιλικό Διάταγμα
Βλ.	= Βλέπε
Διοικ.Πρ	= Διοικητικό Πρωτοδικείο
ΔΣΑΠΔ	= Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
εδ.	= εδάφιο
ΕΔΔΑ	= Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Ε.Ε	= Ευρωπαϊκή Ένωση
έκδ.	= έκδοση
επ.	= επόμενα
ΕΣΔΑ	= Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΥΠ	= Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών
Εφ.	= Εφετείο
ΕφημΔΔ	= Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
κ.ά.	= και άλλα
Κεφ.	= Κεφάλαιο
ΚΧΑΟ	= Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους
λ.χ.	= λόγου χάριν
ΜΚΟ	= Μη κυβερνητική οργάνωση
ΜΠρ	= Μονομελές Πρωτοδικείο
ΜτΙ	= Μάρτυρες του Ιεχωβά
μτφρ	= μετάφραση
Ν.	= Νόμος

Ν.Δ.	= Νομοθετικό Διάταγμα
ΝΟΒ	= Νομικό Βήμα
ΝΠΔΔ	= Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΠΙΔ	= Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ΝΣΚ	= Νομικό Συμβούλιο του Κράτους
Ο.Η.Ε.	= Οργανισμών Ηνωμένων Εθνών
ΟλΣτΕ	= Ολομέλεια Συμβουλίου της Επικρατείας
ό.π.	= όπως παραπάνω
παρ. ή §	= παράγραφος
π. δ.	= προεδρικό διάταγμα
περ.	= περίπτωση
Π.Κ.	= Ποινικός Κώδικας
ΠΠΠ	= Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο
ΠΠρ	= Πολυμελές Πρωτοδικείο
Πρβλ.	= παράβαλε
π.χ.	= παραδείγματος χάριν
ΠΧρ	= Ποινικά Χρονικά
Σ.	= Σύνταγμα
σελ.	= σελίδα
Σκ.	= σκέψη
ΣτΕ	= Συμβούλιο της Επικρατείας
στοιχ.	= στοιχείο/α
ΣτΠ	= Συνήγορος του Πολίτη
Τομ.	= Τόμος
υποσ.	= υποσημείωση
ΦΕΚ	= Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
ΧΘΔΕΕ	= Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

«Οὐ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία¹». Ο Απόστολος Παῦλος, ως κατεξοχήν υμνητής της ελευθερίας, με την φράση αυτή, θέλησε να εκφράσει την πεποίθησή του ότι η ελευθερία είναι συνυφασμένη με την εν Χριστῷ ζωή. Ὅτι η ίδια η πίστη είναι ελευθερία. Αναρωτιέται κανείς εάν το δόγμα αυτό διαπνέει και τις σύγχρονες κοινωνίες. Και αν πράγματι αυτό συμβαίνει, το δόγμα ισχύει μονάχα για τον Χριστιανισμό; Ἡ μήπως για το πνεῦμα κάθε Θεού, κάθε θρησκείας; Ἡ μήπως ακόμη και για την φωνή εκείνου που υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει Θεός; Κάθε θρησκεία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού γίνεσθαι και δυναμική έκφραση μιας κοινωνίας που ενσωματώνεται στην πραγματικότητα της ιστορίας². Ταυτόχρονα, η ίδια η έννοια της θρησκείας αποτελεί το πλέον ανυπότακτο στη λογική ανάλυση φαινόμενο του ανθρωπίνου πολιτισμού και πόλο έλξης για πλήθος επιστημών, καθεμία από τις οποίες προσπαθεί, μέσα από το δικό της πρίσμα, να εξερευνήσει τις πολυδιάστατες και πολυσήμαντες πτυχές του. Στο πλαίσιο αυτό, η νομική επιστήμη επικεντρώνεται περισσότερο στην περιφρούρηση, παρά στην ανάλυση, του φαινομένου της θρησκείας, το οποίο, λόγω της κοινωνικής του διάστασης, απαιτεί προληπτική και κατασταλτική προστασία. Τούτο καθίσταται αναγκαίο, ώστε να μην αποτελέσει αντικείμενο χειραγώγησης ή κριτήριο διακρίσεων μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, με συνέπεια την καταστρατήγηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Η ως άνω προβληματική καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση των θρησκευτικών μειονοτήτων³. Χαρακτηριστική, στον ελλαδικό χώρο, είναι η περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά, θρησκευτικής ομάδας που έχει απασχολήσει εντόνως την θεωρία και τη νομολογία της χώρας, λόγω των ιδιόμορφων χαρακτηριστικών των διδασκαλιών και των θρησκευτικών πρακτικών της.

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, επιχειρείται μια σύντομη σκιαγράφηση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Το μέρος αυτό εκκινεί με μια προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας της θρησκείας, ενώ ακολουθεί μια σύντομη ιστορική αναδρομή της κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας, με έμφαση στην ελληνική έννομη τάξη. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την ιδιαίτερη περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά - ή Χιλιαστών- μέσα από την ανάλυση των θρησκευτικών πρακτικών της και των σχετικών με την θρησκευτική ελευθερία ζητημάτων που απασχόλησαν την νομολογία των ελληνικών Δικαστηρίων και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

---

¹ Β' Επιστολή Παύλου προς Κορινθίους - 3,17.

² Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 160.

³ Θρησκευτική μειονότητα χαρακτηρίζεται μια ομάδα ατόμων, αριθμητικά κατώτερη από τον υπόλοιπο πληθυσμό ενός κράτους, που βρίσκεται σε μη προέχουσα θέση και της οποίας τα μέλη εκφράζουν ένα αίσθημα αλληλεγγύης για τη διαφύλαξη των κοινών θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, ό. π.

I. ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ – ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ:

1. Τι είναι θρησκεία:

Όλοι γνωρίζουμε τι είναι θρησκεία. Ή μήπως όχι⁴; Ζούμε σε μια εποχή που κατακλύζεται ολοένα και περισσότερο από τις αξίες του εκκοσμικευμένου λόγου της νεωτερικότητας. Υπό τις συνθήκες αυτές, πολλοί ήταν εκείνοι που κατέληξαν, πρόωρα, στο συμπέρασμα ότι η θρησκεία αποτελεί ένα φαινόμενο ξεπερασμένο, μια αρνητική κληρονομιά της «ανορθολογικής» παράδοσης. Μεγάλη μερίδα θεωρητικών και επιστημόνων θεώρησαν ότι η παγκοσμιοποίηση θα απομάκρυνε τη θρησκεία από την ιστορική σκηνή. Ωστόσο, η θρησκεία σήμερα, ίσως περισσότερο από ποτέ, φαίνεται να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στο πολιτιστικό και ηθικό πλαίσιο της καθημερινής ζωής. Για να εξηγήσουμε το γεγονός αυτό, απαιτείται πρώτα να κατανοήσουμε την ίδια την έννοια της θρησκείας.

Ετυμολογικά, έχει υποστηριχθεί ότι η λέξη «θρησκεία» προέρχεται από το ρήμα θρέομαι ή θρέω, το οποίο σημαίνει βοώ μεγαλοφώνως, θορυβώ. Σύμφωνα με μια δεύτερη εκδοχή⁵, προέρχεται από τη λέξη θρήσσα – θρήσσαι, που χαρακτηρίζει τις θράκισσες γυναίκες, μνημένες στα Καβείρια μυστήρια, οι οποίες κατά την τελετή καταλαμβάνονταν από ιερή μανία⁶.

Η έννοια της θρησκείας προέρχεται από την λατινική λέξη Religio, που αποδίδεται στα ελληνικά ως δεσμός⁷. Για την στοιχειοθέτηση της έννοιας του δεσμού, αρκεί η συναισθηματική έξαρση προς το θείο, η ψυχική δέσμευση και «συγκέντρωση» του ανθρώπου προς τη θεότητα, η πίστη με την στενή έννοια της fides sacra⁸. Η θρησκεία αποτελεί διαχρονικά το μοναδικό μέσο για να λεχθεί αυτό το οποίο δεν μπορεί να κατανοηθεί διαφορετικά. Δεν εξηγείται ποτέ μια για πάντα, αλλά πάντοτε εκ νέου. Κι αυτό διότι η θρησκεία διεκδικεί την αλήθεια. Θα μπορούσε δε, να ειπωθεί ότι η θρησκεία αποτελεί αναπόφευκτη διάσταση της ανθρώπινης φύσης, ως απάντηση στην ανθρώπινη αγωνία και στα αδιέξοδα της ζωής⁹. Στη διάρκεια των Σκοτεινών Χρόνων και της Γεωμετρικής περιόδου, διαμορφώθηκε η σύνθεση του ελληνικού δωδεκάθεου, ως μέσου εξήγησης των φυσικών φαινομένων που ο ανθρώπινος νους

⁴ Πολλοί είναι εκείνοι που έχουν επιχειρήσει να δώσουν ένα ολοκληρωμένο ορισμό της έννοιας της θρησκείας, χωρίς να έχουν επιτύχει πλήρως. Μια από τις πιο γνωστές προσπάθειες αποτελεί εκείνη του Γερμανού ινδολόγου και θρησκευτικού μελετητή, Helmuth Von Glasenapp, σύμφωνα με τον οποίο: «Θρησκεία είναι η πίστη στην οποία καταλήγει ο άνθρωπος με τη βοήθεια της νόησης, της αίσθησης, της επιθυμίας, της πράξης για την ύπαρξη υπερφυσικών, προσωπικών ή απρόσωπων δυνάμεων, από τις οποίες αισθάνεται ότι εξαρτάται και τις οποίες επιδιώκει να εξευμενίσει» Η. Von Glasenapp, Παγκόσμιος ιστορία των θρησκειών, 2 τόμοι, (Die fünf grossen Religionen, 2 Bande), μτφρ Νικηφόρου Βρεττάκου, Βιβλιοαθηναϊκή, 1962.

⁵ Πλούταρχος, Αλέξανδρος, 2. 5 (1665^a).

⁶ Δρίτσας Α.Δ., Μόσχος Ν.Δ., Παπαλεξανδρόπουλος Στ. ΟΕΔΒ έκδοση, Χριστιανισμός και Θρησκείματα, 2009.

⁷ Ιωάννης Μ. Κονιδάκης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 199.

⁸ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 376, αρ. 553, sakkoulas-online.

⁹ Ο Ρόμπερτ Φλασελιέρ υποστηρίζει ότι η θρησκεία είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη ύπαρξη και έλκει την καταγωγή της από τους αρχαίους χρόνους, R. Flaceliere, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων μτφρ Γ.Βανδώρου, Παπαδήμας, Αθήνα, 1974, σελ. 142

δεν μπορούσε να κατανοήσει. Υπό την θεώρηση αυτή, φαίνεται πως η θρησκεία ακολουθεί τις μεταβλητές της κοινωνικής ζωής¹⁰. Με την εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, το φαινόμενο της θρησκείας φαίνεται να επικεντρώνεται σήμερα στα πλέον ανεξήγητα φαινόμενα της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως ο σκοπός της ζωής, η φύση του καλού και του κακού, η απαρχή του κόσμου και ο θάνατος. Στο μονοπάτι αυτό της αβεβαιότητας και της αγωνίας, η θρησκεία έρχεται να τονώσει την αντοχή της ύπαρξης, να ενισχύσει το αίσθημα της ελπίδας και να ανακουφίσει από τις ταλαιπωρίες της ζωής. Παρέχει κοινωνική συνοχή, πολιτιστική ταυτότητα και προσωπική ηθική καθοδήγηση. Επιπλέον, η θρησκεία διαδραματίζει διαχρονικά σημαντικό ρόλο στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή των ανθρώπων, επηρεάζοντας, ανά τους αιώνες, την τέχνη, τη λογοτεχνία, την πολιτική και τις καθημερινές πρακτικές.

Κάθε θρησκεία αποτελεί ένα πολιτιστικό σύστημα πίστης και λατρείας που συνήθως περιλαμβάνει την αναγνώριση μιας ανώτερης δύναμης ή θεότητας. Οι περισσότερες θρησκείες συχνά βασίζονται σε ιερά βιβλία, γραφές ή παραδόσεις που καθορίζουν τις δοξασίες, τους κανόνες και τις τελετές τους, ενώ παρέχουν ένα σύστημα ηθικών κανόνων και αρχών που καθοδηγούν τη συμπεριφορά των πιστών. Περαιτέρω, οι περισσότερες θρησκείες περιλαμβάνουν τελετουργίες, προσευχές, λατρευτικές τελετές και άλλες πρακτικές, που συνδέουν τους πιστούς με το θείο. Λόγω των κοινών αυτών αρχών και δοξασιών, συγκροτούνται κοινότητες πιστών, οι οποίοι, μέσα από συναισθήματα αλληλεγγύης, προσπαθούν να διαφυλάξουν τα πιστεύω και τα δικαιώματά τους.

2. Σύντομη ιστορική αναδρομή:

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί τη ρίζα των ατομικών ελευθεριών¹¹. Ήδη πριν από την αναγνώριση του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής, η ευρύτερη αποδοχή της υπεροχής του θεϊκού νόμου έναντι του ανθρώπινου δικαίου, είχε θέσει τα θεμέλια για την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων. Ακόμη και στην αρχαιότητα, όπου η έννοια του ατομικού δικαιώματος ήταν άγνωστη, η Αντιγόνη αντέταξε στον Κρέοντα, ήτοι στο ίδιο το Κράτος, το θρησκευτικό της καθήκον¹².

Η πρώτη χρονικά καταγεγραμμένη διεκδίκηση της θρησκευτικής ελευθερίας εντοπίζεται στην εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κατά την περίοδο των σφοδρών διωγμών εναντίον των Χριστιανών. Το 313 μ.Χ., με το Διάταγμα του Μεδιολάνου, που εξέδωσαν ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος, κατοχυρώνεται

---

¹⁰ Βασίλειος Τ. Πούλτσης, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Θρησκείας, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 59.

¹¹ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 372, αρ. 547, sakkoulas-online.

¹² Σοφοκλής, Αντιγόνη, 445-460: «ΚΡ. Καὶ δὴ τ' ἐτόλμας τούσδ' ὑπερβαίνειν νόμους; (450) ΑΝ. Οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε, οὐδ' ἡ ζύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη τοιοῦσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὄρισαν νόμους· οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ψόμην τὰ σὰ κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῃ θεῶν (455) νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν. Οὐ γάρ τι νῦν γε κάχθεις, ἀλλ' ἀεὶ ποτε ζῇ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ ὅτου φάνη. Τούτων ἐγὼ οὐκ ἔμελλον, ἀνδρὸς οὐδενὸς φρόνημα δείσασ', ἐν θεοῖσι τὴν δίκην (460) δώσειν· θανουμένη γὰρ ἐξῆδη, τί δ' οὐ; κεῖ μὴ σὺ προὔκηρυξας.»

για πρώτη φορά η ανεξιθρησκεία¹³. Επρόκειτο για μια έννοια η οποία, παρά την συγγενεία της με τη θρησκευτική ελευθερία, διαφέρει σημαντικά από την τελευταία. Κι αυτό διότι αποτελεί έννοια στενότερη, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη μιας επίσημης θρησκείας και αφορά την απλή ανοχή από το κράτος, με περιορισμούς, άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων και της εκδήλωσής τους¹⁴.

Κατά τους νεότερους χρόνους, η θρησκευτική ελευθερία κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο ανάμεσα στα δικαιώματα που διεκδικήθηκαν στην Ευρώπη. Κατά τον 16^ο αιώνα, η απόλυτη εξουσία των ηγεμόνων, που περιλάμβανε και τον καθορισμό της θρησκείας των υπηκόων τους (*cuius regio, eius religio*)¹⁵, προκάλεσε μακροχρόνιους θρησκευτικούς πολέμους και οδήγησε τελικά σε θρησκευτική μεταρρύθμιση, η οποία και αποτέλεσε νέα αφετηρία για τη διεκδίκηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Μέσα από μια μακρά περίοδο θρησκευτικών πολέμων μεταξύ καθολικών και προτεστάντων, η διεκδίκηση της θρησκευτικής ελευθερίας ήρθε να αμφισβητήσει, στην πραγματικότητα, την ελέω Θεού απολυταρχική εξουσία των μοναρχών. Περαιτέρω, η θρησκευτική ελευθερία βρέθηκε στο επίκεντρο των διδασκαλιών σημαντικών πολιτικών φιλοσόφων και διαφωτιστών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, όπως οι Locke¹⁶, Montesquieu, Rousseau, και Voltaire.

Η Διακήρυξη Δικαιωμάτων (Bill of Rights) του 1776 της πολιτείας της Βιρτζίνια αποτέλεσε το πρώτο¹⁷ συνταγματικό κείμενο που αναγνώρισε επίσημα τη θρησκευτική ελευθερία¹⁸. Ακολούθησε, το 1791, η 1^η Τροποποίηση του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών του 1787¹⁹. Η γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 αναγνώρισε μόνο την ανεξιθρησκεία, ορίζοντας στο άρθρο 10 ότι: «κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις γνώμες του, ακόμα και για

---

¹³ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 247.

¹⁴ Αντώνης Μ. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 505.

¹⁵ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα*, 4η έκδ., 2012, sakkoulas-online, σελ. 372, αρ. 548.

¹⁶ J. Locke, *Lettre sur la tolérance*, εκδ. Printa, 2013.

¹⁷ ό. π. - Σύμφωνα με τον Π. Δαγτόγλου, εκείνοι που αμφισβητούν την πρωτοκαθεδρία της θρησκευτικής ελευθερίας ως ατομικού δικαιώματος, παραβλέπουν το γεγονός ότι η ίδια η ίδρυση των Ηνωμένων Πολιτειών ξεκίνησε με τον πρώτο αποικισμό των 100 Πουριτανών, οι οποίοι έφτασαν, το 1620, με το πλοίο «Mayflower», στις αμερικανικές ακτές, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη θρησκευτική τους ελευθερία.

¹⁸ Section 16 The Virginia Declaration of Rights (1776): «*That religion, or the duty which we owe to our Creator, and the manner of discharging it, can be directed only by reason and conviction, not by force or violence; and therefore all men are equally entitled to the free exercise of religion, according to the dictates of conscience; and that it is the mutual duty of all to practise Christian forbearance, love, and charity toward each other.*».

¹⁹ U.S. Constitution - First Amendment | Library of Congress (1791): «*Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances.*».

τις θρησκευτικές, αρκεί η εκδήλωσή τους να μην διαταράσσει τη δημόσια τάξη που καθιερώνει ο νόμος.»²⁰.

Στα λοιπά ευρωπαϊκά κράτη, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του Βελγίου του 1831, στο άρθρο 14²¹. Σήμερα, η θρησκευτική ελευθερία, μετά την επίσημη αναγνώρισή της σε διεθνές επίπεδο από την Οικουμενική Διακήρυξη του 1948 (άρθρο 18), προστατεύεται με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, του οποίου επανάληψη αποτελεί το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου του 1966 του Ο.Η.Ε. για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, όπως θα εκτεθεί λεπτομερώς κατωτέρω.

3. Θρησκευτική ελευθερία κατά τα Ελληνικά Συντάγματα:

Η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα εξελίσσεται μέσα από μια σειρά συνταγματικών διατάξεων που αντανακλούν τις κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές της εκάστοτε εποχής. Τα πρώτα συντάγματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ήτοι το Σύνταγμα της Επιδάου του 1822²² και το Σύνταγμα του Άστρους του 1823²³, αναγνωρίζουν την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού ως την επικρατούσα θρησκεία και διακηρύττουν την ανεξιθρησκεία. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827, κατοχυρώνει για πρώτη φορά τη θρησκευτική ελευθερία, αναφέροντας ρητά ότι «Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως, και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού είναι η θρησκεία της επικρατείας.»²⁴

Τα Συντάγματα του 19^{ου} αιώνα, ήτοι τα Συντάγματα του 1844 και του 1864, τα οποία κυρώθηκαν στο πλαίσιο της αναθεώρησης του 1911, περιορίζουν την προστασία στην έννοια της ανεξιθρησκείας, με διατάξεις που επισημαίνουν ότι «πάσα άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή», όχι όμως και ελεύθερη. Επικρατούσα θρησκεία εξακολουθεί να είναι η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του 1927 αποτελεί σημείο καμπής για τη θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα, καθώς κατοχυρώνει πλήρως την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, με ρητή αναφορά στον απαραβίαστο χαρακτήρα της²⁵. Η διάταξη αυτή αντικατοπτρίζει

---

²⁰ Art. 10. - Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789: «Nul ne doit être inquiété pour ses opinions, même religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l'ordre public établi par la Loi.».

²¹ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 248-249.

²² Σύνταγμα της Επιδάου του 1822, Τμήμα Α' – Κεφάλαιο Α': «Η επικρατούσα Θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας. Ανέχεται όμως η Διοικήσις της Ελλάδος πάσαν άλλην Θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως.».

²³ Σύνταγμα του Άστρους του 1823, Τμήμα Α' – Κεφάλαιο Α': «Η επικρατούσα Θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας. Ανέχεται όμως η Διοικήσις της Ελλάδος πάσαν άλλην Θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης εξ αυτών εκτελούνται ανεμποδίστως.».

²⁴ Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827, Τμήμα Α' – Κεφάλαιο Α'.

²⁵ Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας του 1927, Κεφάλαιο Α' – Άρθρο 1: «Επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας. [...] Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος. Τα της λατρείας πάσης γνωστής θρησκείας τελούνται

τη μεταβολή προς την κατεύθυνση μιας πιο φιλελεύθερης και ανεκτικής προσέγγισης σχετικά με τα θρησκευτικά ζητήματα. Το Σύνταγμα του 1952 και τα «Συντάγματα» της περιόδου της Δικτατορίας (1968/1973) διατήρησαν την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτή είχε οριστεί στο Σύνταγμα του 1927. Ωστόσο, επρόκειτο για μια «σκοτεινή» περίοδο, χαρακτηριζόμενη από έντονο κρατικό έλεγχο και αυξημένο περιορισμό θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων και της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975, με τις αναθεωρήσεις που επακολούθησαν (1986, 2001, 2007 και 2019), καθιερώνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης στο άρθρο 13, το περιεχόμενο και το πνεύμα του οποίου θα εκτεθεί λεπτομερώς κατωτέρω. Οι σχέσεις μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας ρυθμίζονται από το άρθρο 3, το οποίο εξακολουθεί να αναγνωρίζει την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ως επικρατούσα θρησκεία, καθώς και από το άρθρο 105 Σ, που αφορά το καθεστώς του Αγίου Όρους²⁶. Η ιστορική πορεία της κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα αντανάκλα τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της χώρας και την σαφή μετάβαση από την ανεξιθρησκεία προς την πλήρη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

4. Υπό το φως της σημερινής συνταγματικής πρόβλεψης:

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει, ήδη εξ' υπαρχής, το γεγονός ότι ο όρος «θρησκευτική ελευθερία» δεν αναφέρεται στο κείμενο του Συντάγματος²⁷. Η διάταξη

ελευθέρως υπό την προστασίαν των νόμων, εφ' όσον δεν αντίκεινται εις την δημόσιαν τάξιν και τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. [...].».

²⁶ Άρθρο 105 του ισχύοντος Συντάγματος: «1. Η χερσόνησος του Άθω, από τη Μεγάλη Βίγλα και πέρα, η οποία αποτελεί την περιοχή του Αγίου Όρους, είναι, σύμφωνα με το αρχαίο προνομιακό καθεστώς του, αυτοδιοίκητο τμήμα του Ελληνικού Κράτους, του οποίου η κυριαρχία πάνω σ' αυτό παραμένει άθικτη. Από πνευματική άποψη το Άγιο Όρος διατελεί υπό την άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Όλοι όσοι μονάζουν σ' αυτό αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια μόλις προσληφθούν ως δόκιμοι ή μοναχοί, χωρίς άλλη διατύπωση.

2. Το Άγιο Όρος διοικείται, σύμφωνα με το καθεστώς του, από τις είκοσι Ιερές Μονές του, μεταξύ των οποίων είναι κατανεμημένη ολόκληρη η χερσόνησος του Άθω, το έδαφος της οποίας είναι αναπαλλοτρίωτο.

Η διοίκησή του ασκείται από αντιπροσώπους των Ιερών Μονών, οι οποίοι αποτελούν την Ιερή Κοινότητα. Δεν επιτρέπεται καμία απολύτως μεταβολή στο διοικητικό σύστημα ή στον αριθμό των Μονών του Αγίου Όρους, ούτε στην ιεραρχική τάξη και τη θέση τους προς τα υποτελή τους εξαρτήματα. Απαγορεύεται να εγκαταβιούν στο Άγιο Όρος ετερόδοξοι ή σχισματικοί.

3. Ο λεπτομερής καθορισμός των αγιορειτικών καθεστώτων και του τρόπου της λειτουργίας τους γίνεται από τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους, τον οποίο, με σύμπραξη του αντιπροσώπου του Κράτους, συντάσσουν και ψηφίζουν οι είκοσι Ιερές Μονές και τον επικυρώνουν το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Βουλή των Ελλήνων.

4. Η ακριβής τήρηση των αγιορειτικών καθεστώτων τελεί ως προς το πνευματικό μέρος υπό την ανώτατη εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ως προς το διοικητικό μέρος υπό την εποπτεία του Κράτους, στο οποίο ανήκει αποκλειστικά και η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας.

5. Οι πιο πάνω εξουσίες του Κράτους ασκούνται από διοικητή, του οποίου τα δικαιώματα και καθήκοντα καθορίζονται με νόμο.

Με νόμο επίσης καθορίζονται η δικαστική εξουσία που ασκούν οι μοναστηριακές αρχές και η Ιερή Κοινότητα, καθώς και τα τελωνειακά και φορολογικά πλεονεκτήματα του Αγίου Όρους.».

²⁷ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 506.

αυτή, με την αποτυπωθείσα στο κείμενο του Συντάγματος διατύπωσή της, παρουσιάζει διάφορες σημαντικές πτυχές και ερμηνευτικές προκλήσεις και, ως εκ τούτου, δύναται να οδηγήσει σε αντιπαραθέσεις και νομικές συγκρούσεις.

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ατομικό δικαίωμα που επιτρέπει στα φυσικά πρόσωπα να διαμορφώνουν και να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις χωρίς παρεμβάσεις από την κρατική εξουσία²⁸. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος δεν έχει το δικαίωμα να εμποδίζει ή να επιβάλλει την διαμόρφωση ή την εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων, είτε θετικών είτε αρνητικών. Σύμφωνα με την επικρατούσα στη θεωρία άποψη, αποτελεί προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας²⁹. Μέσα από αυτή εξασφαλίζεται ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και καθίσταται δυνατή η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Αποτελεί πλέον κοινό κτήμα ότι η θρησκευτική έκφραση δεν είναι μόνο ένα δικαίωμα, αλλά ανάγκη, και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπίζεται³⁰. Επρόκειτο δε, για μια ανάγκη που ενυπάρχει σε κάθε άνθρωπο, δηλαδή και στον άθεο ή τον άθρησκο, δεδομένου ότι το να έχεις την δυνατότητα να αυτοχαρακτηρίζεσαι ως άθεος ή άθρησκος αποτελεί θρησκευτική έκφραση. Το Σύνταγμα, με την διατύπωσή του, προβαίνει σε διάκριση του δικαιώματος σε δύο όψεις, οι οποίες παρουσιάζουν διαφορετικό πεδίο και υπόκεινται σε διαφορετικούς περιορισμούς. Συγκεκριμένα:

α. Ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης:

Το άρθρο 13§1 εδ. α' του Συντάγματος³¹ κατοχυρώνει ρητά την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Ο όρος θρησκευτική συνείδηση αναφέρεται στις ενδόμυχες πεποιθήσεις του ανθρώπου σχετικά με το θείο και την θεώρηση του κόσμου, είτε αυτή είναι φυσική, είτε μεταφυσική. Η συνείδηση αυτή μπορεί να είναι είτε θετική (δηλαδή καταφατική και μορφοποιημένη σε συγκεκριμένο θρήσκευμα) είτε αρνητική (αποφατική)³². Το άρθρο 13§1 εξασφαλίζει ανεπιφύλακτη προστασία της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή της εσωτερικής διάστασης της θρησκευτικής πίστης (forum internum). Η δε προστασία ισχύει τόσο για τον κοινό νομοθέτη, όσο και για τα κρατικά όργανα. Όπως άλλωστε, σημειώνει ο καθηγητής Φ. Βεγλερής, «*Η επέμβαση στις ενδόμυχες λειτουργίες του στοχασμού και της πίστεως είναι το αλάνθαστο στοιχείο της τυραννίας*».³³

Η ελευθερία αυτή αποτελεί τον απαραίτητο πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων και σχετίζεται με τις εσωτερικές αναζητήσεις μέσω των οποίων το άτομο διαμορφώνει τη

---

²⁸ ό. π.

²⁹ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 247.

³⁰ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 307.

³¹ Άρθρο 13§1 εδ. α' Σ: «*1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός*».

³² Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 251.

³³ Εμμανουήλ Ρούκουνας, Διεθνής Προστασία των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων, Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», Αθήνα, 1995, σελ. 179.

φιλοσοφία και την κοσμοαντίληψή του. Συνεπώς, διαφοροποιείται από την εξωτερίκευση της θρησκευτικής συνείδησης. Η ελεύθερη διαμόρφωση της συνείδησης αποτελεί τη βάση διασφάλισης άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα για εκπαίδευση (Άρθρο 16§4 Σ.), για πλουραλιστική και αντικειμενική πληροφόρηση (Άρθρα 14 και 15 Σ.), καθώς και για την ίδια την ελευθερία της έκφρασης (Άρθρο 14§1 Σ.)³⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί το γεγονός ότι η υποχρεωτική δήλωση θρησκεύματος είναι επιτρεπτή μόνο για στατιστικούς λόγους και υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχουν εγγυήσεις για τη μη χρήση της δήλωσης για άλλους σκοπούς. Περαιτέρω, για την απαλλαγή μαθητή³⁵ από το μάθημα των θρησκευτικών, δεν επιτρέπεται αυτός να υποχρεωθεί, ούτε καν έμμεσα, να αποκαλύψει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις³⁶. Εξάριση από τον κανόνα υφίσταται όταν, για την εκπλήρωση των καθηκόντων της εκάστοτε θέσης, είναι απαραίτητη η ιδιότητα του οπαδού συγκεκριμένης θρησκείας ή δόγματος, ή αντίστροφα όταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του ενδιαφερομένου είναι ασυμβίβαστες προς αυτά³⁷. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η θέση του καθηγητή θρησκευτικών, λόγω της φύσεως των καθηκόντων του³⁸.

Ωστόσο, το απαραβίαστο δεν είναι απόλυτο. Η διάταξη του άρθρου 13§1 πρέπει να ερμηνεύεται σε συνδυασμό με το άρθρο 13§4, το οποίο επισημαίνει ότι *«κανείς δεν μπορεί να αποφύγει τις υποχρεώσεις του ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί με τους νόμους λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων»*. Η ρύθμιση αυτή αποτελεί αυτονόητο στοιχείο της κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης³⁹. Από τη διάταξη αυτή συνάγεται ότι στόχος των συντακτών του Συντάγματος ήταν να εξασφαλίσουν ότι μολονότι η άσκηση οιασδήποτε θρησκείας είναι ελεύθερη, δεν μπορεί να λαμβάνει χώρα κατά παράβαση των νόμων της χώρας. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αμφίσημη αυτή διάταξη ευνοεί κατά μία έννοια την ορθόδοξη πίστη, δεδομένου ότι οι απαιτήσεις και τα αιτήματα της τελευταίας δεν έρχονται, κατά κανόνα, σε σύγκρουση με τις κρατικές υποχρεώσεις και τους νόμους. Η διαπίστωση αυτή πρέπει να προσεγγιστεί μέσα από το ευρύτερο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης μεταξύ της Εκκλησίας και του Κράτους, το οποίο θα αναλυθεί κατωτέρω.

Τα ειδικότερα δικαιώματα που απορρέουν από την ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως είναι τα εξής:

³⁴ Χ. Ανθόπουλος, Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2001, σελ. 106, sakkoulas-online.

³⁵ Όπου αναφέρεται ο όρος μαθητής, εννοείται ή/και μαθήτρια. Το αυτό ισχύει και για τον όρο καθηγητής.

³⁶ ΕΔΔΑ, Grzelak κατά Πολωνίας, 2019, ΣτΕ 1749/2019, <http://www.adjustice.gr/>.

³⁷ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, § 20, σελ. 417, sakkoulas-online.

³⁸ Αντιθέτως, έχει κριθεί συνταγματικά μη ανεκτή η άρνηση διορισμού σε θέση καθηγητή μη θρησκευτικών μαθημάτων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αφού τα καθήκοντά του δεν συνδέονται με την μετάδοση θρησκευτικών ιδεών - ΣτΕ 3533/1986 (10042), ΑΡΜ/1987 (244), ΕΕΝ/1987 (53).

³⁹ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, § 20, σελ. 410, sakkoulas-online.

- i. Δικαίωμα επιλογής θρησκευτικών πεποιθήσεων: Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να πιστεύει σε οποιαδήποτε θρησκεία, δόγμα ή αίρεση, ή να μην ανήκει σε καμία θρησκεία, δηλαδή να είναι άθρησκος ή άθεος. Αυτό περιλαμβάνει το δικαίωμά του να ζει και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του.
- ii. Δικαίωμα εκδήλωσης ή μη εκδήλωσης πεποιθήσεων: Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να εκδηλώνει ή να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του⁴⁰. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να εξαναγκάζεται να εξωτερικεύει τις πεποιθήσεις του μέσω πράξεων ή παραλείψεων που υποδηλώνουν ένταξη σε συγκεκριμένη θρησκεία (π.χ. συμμετοχή σε θρησκευτική τελετή, εκκλησιασμό κ.ά.).
- iii. Δικαίωμα διαμόρφωσης και αλλαγής πεποιθήσεων⁴¹: Το άτομο έχει το δικαίωμα να διαμορφώνει, να μεταβάλλει ή να εγκαταλείπει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁴².
- iv. Δικαίωμα ίσης μεταχείρισης - προστασίας από δυσμενείς συνέπειες: Κανείς δεν πρέπει να υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την έλλειψη ορισμένων θρησκευτικών τοποθετήσεων, σύμφωνα με την αρχή της ισότητας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 4§1 Σ. Το δικαίωμα αυτό απορρέει ρητά και από το εδάφιο β' της §1 του άρθρου 13, από το οποίο συνάγεται ότι κανένα δικαίωμα που αναγνωρίζεται στο ισχύον δίκαιο (συμπεριλαμβανομένων κοινωνικών, αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων) δεν μπορεί να εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι η πίστη ή η έλλειψη πίστης σε συγκεκριμένη θρησκευτική δοξασία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κώλυμα ή προσόν για την υγειονομική περίθαλψη, την απόκτηση εμπράγματων δικαιωμάτων, τη σύναψη γάμου, ή την κατάληψη θέσης σε δημόσια υπηρεσία, εκτός αν αυτό προκύπτει αναγκαία από τη φύση της θέσης (π.χ. καθηγητής θρησκευτικών, κατά τα ανωτέρω)⁴³. Αντίθετη με το άρθρο 13§1 του Συντάγματος αποτέλεσε η ρύθμιση του προϋσχύοντος άρθρου 1353 Α.Κ., σύμφωνα με την οποία «*κωλύεται ο γάμος χριστιανού μετ' αλλοθρήσκου*»⁴⁴. Ωστόσο, η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν επιτρέπει ούτε την ευνοϊκή μεταχείριση προσώπου εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπει στον πιστό να αρνηθεί την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το κράτος, όπως

---

⁴⁰ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 251.

⁴¹ Πρβλ. άρθρο 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ και άρθρο 18 παρ. 1 ΔΣΑΠΔ, όπου κατοχυρώνεται ρητώς το δικαίωμα αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων.

⁴² ΜΠρΧαν 52/1990, Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 307-316.

⁴³ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 275-276.

⁴⁴ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 383, αρ. 564, sakkoulas-online.

φορολογικές, στρατιωτικές ή κοινωνικής αλληλεγγύης, ή να παραβλέψει τους νόμους γενικής εφαρμογής⁴⁵.

- v. Δικαίωμα απόλαυσης και άσκησης άλλων ατομικών δικαιωμάτων: Το άτομο απολαμβάνει και δύναται να ασκεί όλα τα ατομικά δικαιώματα για τη διάδοση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων (π.χ. ελευθερία γνώμης, δικαίωμα συναθροίσεων και συνεταιρισμού για θρησκευτικούς σκοπούς, ελευθερία εκπαίδευσης κ.α.), καθώς και το δικαίωμα να μην επηρεάζεται από διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, ακόμα και από εκείνες της επικρατούσας θρησκείας.

β. Ελευθερία της λατρείας:

Από την άλλη πλευρά, η §2 του άρθρου 13 Σ⁴⁶, κατοχυρώνει την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, η οποία περιλαμβάνει την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με συγκεκριμένη, συνήθως τελετουργική, μορφή. Η λατρεία δύναται να λάβει χώρα συλλογικά ή ατομικά, ιδιωτικά⁴⁷ ή δημόσια, σε υπαίθριους χώρους (λιτανείες, τελετές, κηδείες) ή σε ειδικά διαμορφωμένους, για το σκοπό αυτό, χώρους (ναοί, ευκτήριοι οίκοι, τεμένη, συναγωγές)⁴⁸. Περαιτέρω, η ελευθερία της λατρείας περιλαμβάνει το δικαίωμα ανέγερσης κατάλληλων κτιρίων για την άσκηση της. Το περιεχόμενο του δικαιώματος αυτού θα αναλυθεί εκτενώς στο δεύτερο μέρος της παρούσας.

Σε αντίθεση, ωστόσο, με την ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως, η ελευθερία της λατρείας δεν είναι ανεπιφύλακτη. Η προστασία της ελευθερίας της λατρείας και η εξασφάλιση της απρόσκοπτης διεξαγωγής της υπόκειται εκ του Συντάγματος σε ορισμένες προϋποθέσεις. Καταρχήν, η λατρεία δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Δεδομένου ότι η λατρεία τελεί υπό την προστασία των νόμων, εναπόκειται στον κοινό νομοθέτη να ορίσει πότε προσβάλλεται η

⁴⁵ Στην απόφαση ΣτΕ 582/2011, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι ήταν νόμιμο να απορριφθεί αίτηση εξαίρεσης από το σύστημα TAXIS και τη φορολόγηση μέσω Α.Φ.Μ. για λόγους αντίρρησης συνείδησης, καθώς η σχετική διάταξη του άρθρου 31 του Ν. 2515/1997 δεν αντίκειται στο άρθρο 13 του Συντάγματος και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, sakkoulas-online.

⁴⁶ Άρθρο 13§2 Σ: «2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.».

⁴⁷ Στην υπόθεση Marsh v. Alabama, 1946, το Supreme Court αναγνώρισε ότι η ιδιωτική περιουσία μπορεί υπό συγκεκριμένες συνθήκες να μεταχειρίζεται ως δημόσιος χώρος. Στην υπόθεση αυτή, η προσφεύγουσα, που ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά, προσπάθησε να διανείμει θρησκευτικά βιβλία σε πεζοδρόμιο ενός εμπορικού κέντρου που βρισκόταν σε μια ιδιωτική περιοχή, το Chickasaw, στην Alabama. Η πόλη και το εμπορικό κέντρο της ήταν προσβάσιμα στο κοινό, χωρίς καμία ουσιαστική διαφορά από την ευρύτερη πόλη, εκτός από μια πινακίδα που ανέφερε ότι η ιδιοκτησία ανήκει σε ιδιωτική εταιρεία. Η εταιρεία είχε τοποθετήσει πινακίδες που προειδοποιούσαν ότι οποιαδήποτε μορφή διαδήλωσης ή εν γένει δραστηριότητας στην περιοχή απαιτούσε προηγούμενη άδεια. Όταν ζητήθηκε από την προσφεύγουσα να αποχωρήσει από το Chickasaw, εκείνη αρνήθηκε και συνελήφθη για παραβίαση του ποινικού νόμου της Alabama. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η ιδιωτική κυριότητα δεν ήταν επαρκής για να περιορίσει το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης της προσφεύγουσας. R. Huss, R. Simmons, Hudgens v. NLRB, Protection of Shopping Center, Picketing under the Constitution or NLRA, Berkeley Journal of Employment & Labor Law, Volume 1, Issue 3, Fall 1976, σελ. 636, Σ. Γεωργίου, Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, 2017, σελ. 266-272, υποσ. 151, sakkoulas-online.

⁴⁸ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 508.

δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και να προβλέψει κυρώσεις και περιοριστικά μέτρα για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης⁴⁹. Η έννοια των χρηστών ηθών, ωστόσο, δεν περιλαμβάνει αποκλειστικά τα ήθη της επικρατούσας θρησκείας, καθώς αυτό θα την καθιστούσε υποχρεωτική για όλους. Η ρήτρα «*υπό την προστασία των νόμων*» δεν παρέχει συνταγματική εξουσιοδότηση για τη θέσπιση περιορισμών πέραν από την προστασία της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών, αλλά επιτάσσει στο νομοθέτη να θεσπίζει κανόνες που διασφαλίζουν την πλήρη και απρόσκοπτη άσκηση της λατρείας για όλους τους φορείς της⁵⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσβολής της δημόσιας τάξης αποτελεί η λατρεία του Μίθρα με αυτοευνουχισμούς, ενώ αντίθετα με τα χρηστά ήθη είναι τα λατρευτικά όργια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της υπόθεσης Cha'are Shalom ve Tsedek κατά Γαλλίας (27/06/2000), κατά την κρίση επί της οποίας το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι η άρνηση της υπουργικής έγκρισης για την τελετουργική σφαγή ζώων, σύμφωνα με την εβραϊκή θρησκεία, ήταν νόμιμη⁵¹.

Περαιτέρω, η προστασία της λατρείας καλύπτει μόνο τις θρησκείες που χαρακτηρίζονται, κατά το Σύνταγμα, ως γνωστές⁵². Ο όρος «γνωστή θρησκεία» δεν σημαίνει αναγνωρισμένη, αλλά θρησκεία που είναι προσιτή σε οιονδήποτε και η οποία δεν απαιτεί μύηση για την κατανόηση ή την άσκησή της⁵³. Είναι η θρησκεία που έχει φανερές δοξασίες, με δημόσια και ανοικτή λατρεία, και δεν προϋποθέτει κρυφές ή αποκλειστικές αρχές. Σε περίπτωση αμφισβήτησης, μια θρησκεία τεκμαίρεται ότι είναι γνωστή, εκτός αν αποδειχθεί το αντίθετο⁵⁴. Η έννοια της γνωστής θρησκείας δεν εξαρτάται από το αν μια θρησκεία είναι αίρεση σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία. Περαιτέρω, για να θεωρηθεί μια θρησκεία ως γνωστή, δεν απαιτείται, εφόσον πληρούνται οι ως άνω προϋποθέσεις, έγκριση μέσω διοικητικής πράξης. Οιαδήποτε διαδικασία αναγνώρισης θρησκείας είναι αντισυνταγματική. Επιπλέον, το Σύνταγμα προβλέπει, για τους λειτουργούς των κατά τα ανωτέρω γνωστών θρησκειών, ότι υπόκεινται στις ίδιες υποχρεώσεις με τους λειτουργούς της επικρατούσας θρησκείας, κάτι που θεωρήθηκε δίκαια αμφισβητήσιμο, λόγω της έλλειψης αντίστοιχων δικαιωμάτων⁵⁵.

⁴⁹ Παραδείγματος χάριν, το κράτος έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει για την προστασία της δημόσιας υγείας, όπως αναφέρεται στην απόφαση ΣτΕ 4339/2014 (649663), Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ, σχετικά με την απαγόρευση της λειτουργίας δημοτικών ή κοινοτικών κοιμητηρίων ως χώρων ενταφιασμού νεκρών.

⁵⁰ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 272.

⁵¹ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 272.

⁵² Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει ως γνωστές θρησκείες την αίρεση των Μαρτύρων του Ιεχωβά (ΣτΕ 2106/1975) και τους Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας (ΣτΕ 2139/1975), Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 122.

⁵³ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 254.

⁵⁴ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 389, αρ. 572, sakkoulas-online.

⁵⁵ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 255.

Τέλος, το Σύνταγμα ορίζει ρητά ότι η άσκηση της λατρείας δεν πρέπει να έχει σκοπό τον προσηλυτισμό, δηλαδή την παρακίνηση ατόμων να υιοθετήσουν συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, με τη χρήση αθέμιτων μέσων και πρακτικών, όπως λ.χ. ψευδών υποσχέσεων ή με την εκμετάλλευση αναγκών ή αδυναμιών. Ο προσηλυτισμός, που περιλαμβάνει την χρήση απατηλών μέσων για την αλλαγή των πεποιθήσεων ενός ατόμου, είναι απαγορευμένος. Η απαγόρευση αυτή περιλαμβάνει και τον προσηλυτισμό υπέρ της επικρατούσας θρησκείας. Σημειώνεται ότι η διανομή θρησκευτικών εντύπων⁵⁶ ή η διοργάνωση συναθροίσεων δεν συνιστούν προσηλυτισμό, αν δεν συνοδεύονται από τα προαναφερόμενα απατηλά στοιχεία⁵⁷. Η έννοια του προσηλυτισμού θα αναλυθεί περαιτέρω στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, επί τη ευκαιρία εξέτασης της περίπτωσης των Μαρτύρων του Ιεχωβά.

γ. Η αρνητική όψη της θρησκευτικής ελευθερίας:

Η αρνητική όψη της θρησκευτικής ελευθερίας αναφέρεται στο δικαίωμα ενός ατόμου να μην δηλώνει ή να μην εκδηλώνει δημόσια τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, χωρίς να υφίσταται κοινωνικό στιγματισμό ή καταπίεση. Κατά συνέπεια τα δημόσια έγγραφα δεν πρέπει καταρχήν να αποκαλύπτουν τη θρησκεία ενός προσώπου. Στην υπόθεση *Buscarini* κατά Αγίου Μαρίνου⁵⁸, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η επιβολή ορκοδοσίας των βουλευτών του Αγίου Μαρίνου στο Ευαγγέλιο, χωρίς πρόβλεψη εξαιρέσεων για άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές θρησκείες ή δόγματα, ισοδυναμούσε με ομολογία πίστης και συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ⁵⁹. Περαιτέρω, στην υπόθεση *Δημητράς κλπ. κατά Ελλάδος*⁶⁰, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι διαδικασίες των άρθρων 218 και 220 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας δεν ικανοποιούν τις απαιτήσεις της ΕΣΔΑ, επειδή απαιτούν από τον εκάστοτε εξεταζόμενο από τα ποινικά δικαστήρια, να αποκαλύψει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή την έλλειψη αυτών⁶¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί, επίσης, το γεγονός ότι τόσο η υποχρεωτική,

⁵⁶ Βλ. *Schneider v. New Jersey*, 308 US 147 (1939). Επρόκειτο για μια από τις πρώτες υποθέσεις ελέγχου «εξισορρόπησης» του δικαιώματος της έκφρασης και της ελευθερίας του τύπου (με βάση τη 14^η Τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος), και ειδικότερα μεταξύ της ευχέρειας διανομής και ανάρτησης ενημερωτικών φυλλαδίων των Μαρτύρων του Ιεχωβά και της υποχρέωσης της Πολιτείας του New Jersey να διασφαλίζει την τήρηση των περιβαλλοντικών όρων καθαριότητας και της ευταξίας των οδών. Στην απόφαση τονίστηκε η αναγκαιότητα περί μη περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης- Μ. Παπαγεωργίου, *Η Προστασία του Περιβάλλοντος και η Οικονομική Ελευθερία: Από τη σύγκρουση συμφερόντων στη Βιώσιμη Ανάπτυξη*, 2022, σελ. 570-583, υποσ. 1475, sakkoulas-online.

⁵⁷ Αχιλλεύς Αιμιλιανίδης, *Ερμηνεία κατ' άρθρο – άρθρο 13 Συντάγματος - Θρησκευτική ελευθερία*, <https://www.syntagmawatch.gr>, σελ. 25.

⁵⁸ *Buscarini* και άλλοι κατά Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου [GC], αριθ. 24645/94, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 1999-I, <https://www.echr.coe.int>.

⁵⁹ Π. Νάσκου-Περράκη, *Δικαιώματα του ανθρώπου - Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία*, 3η έκδ., 2022, σελ. 530, sakkoulas-online.

⁶⁰ ΕΔΔΑ Αιτήσεις υπ' αριθ. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 και 6099/08, Απόφαση 3.6.2010, Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδας, Σχόλιο Σ. Θάνου, *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, τεύχος 3, 2010.

⁶¹ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 271.

όσο και η προαιρετική δήλωση θρησκειότητας⁶² είναι επιτρεπτή μόνο για στατιστικούς λόγους και υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχουν εγγυήσεις για τη μη χρήση της δήλωσης για άλλους σκοπούς⁶³.

δ. Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας:

Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα. Το Σύνταγμα δεν διακρίνει μεταξύ Ελλήνων πολιτών και αλλοδαπών, και επομένως το δικαίωμα αυτό απολαμβάνουν όλα τα φυσικά πρόσωπα που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, ανεξαρτήτως ιθαγένειας⁶⁴. Το δικαίωμα απολαμβάνουν, επίσης, και οι ανήλικοι, εφόσον η ηλικία και ο βαθμός πνευματικής τους ωριμότητας τους επιτρέπει να διαμορφώσουν συνειδητά τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις⁶⁵. Σε περιπτώσεις όπου η θρησκευτική συνείδηση του ανήλικου δεν έχει πλήρως διαμορφωθεί, οι γονείς του ασκούν την ελευθερία αυτή εκ μέρους του. Με την ενηλικίωσή του, το άτομο δύναται να ασκήσει το δικαίωμα εγκατάλειψης ή αλλαγής της θρησκείας που επέλεξαν οι γονείς του⁶⁶. Επιπλέον, η θρησκευτική ελευθερία καλύπτει και τα νομικά πρόσωπα, είτε ιδιωτικού είτε δημοσίου δικαίου, καθώς και τις ενώσεις προσώπων, με θρησκευτικούς σκοπούς⁶⁷.

ε. Αποδέκτες της θρησκευτικής ελευθερίας:

Η κρατική εξουσία σε όλες τις μορφές της (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική) αποτελεί τον κύριο αποδέκτη της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς καθίσταται υπεύθυνη για την προστασία και την εξασφάλιση του δικαιώματος. Όπως και τα ατομικά δικαιώματα εν γένει, έτσι και η θρησκευτική ελευθερία δεν αφορά τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών και δεν αναπτύσσει άμεση τριτενέργεια, παρά μόνο στο βαθμό που συνδέεται με την αξία του ανθρώπου. Μεγάλη μερίδα της θεωρίας υποστηρίζει, ωστόσο, ότι η θρησκευτική ελευθερία αναπτύσσει έμμεση τριτενέργεια. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από το περιεχόμενο του άρθρου 25§1 εδ' 3 του ισχύοντος Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «*Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν.*». Ένας οφειλέτης δεν μπορεί να επικαλεστεί τη θρησκευτική ελευθερία για να απαλλαγεί από τις συμβατικές του υποχρεώσεις. Δύναται, όμως, να καταγγείλει τη σύμβαση για λόγους που προβλέπονται από το νόμο, και αφορούν, στην συγκεκριμένη περίπτωση, την άσκηση της θρησκευτικής του ελευθερίας. Έτσι, «σπουδαίος λόγος» κατά το άρθρο 672 Α.Κ., για την καταγγελία σύμβασης εργασίας δύναται να είναι η απρόβλεπτη σύγκρουση

⁶² Sinan Işık v. Turkey, 21924/05, 2.2.2010, §§ 51-52 & 60, Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος (Γ. Κτιστάκης), ΕΣΔΑ, 2021, σ. 541, sakkoulas-online.

⁶³ ΣτΕ Ολ. 2280-6/2001, Α ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ/2001 (1), ΑΡΜ/2001 (1122), ΑΡΧΝ/2002 (384).

⁶⁴ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 250.

⁶⁵ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 267.

⁶⁶ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, sakkoulas-online, σελ. 381, αρ. 560.

⁶⁷ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 506.

των όρων εργασίας⁶⁸ με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις⁶⁹ ή υποχρεώσεις του εργαζομένου.⁷⁰ Περαιτέρω, οι θρησκευτικοί οργανισμοί δύνανται να επεμβαίνουν στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας των εργαζομένων τους και να επιβάλλουν ποινές βάσει των δογματικών τους αρχών, εφόσον αυτή η επέμβαση δεν πλήττει τον πυρήνα των δικαιωμάτων των εργαζομένων⁷¹.

5. Οι ειδικές συνταγματικές διατάξεις που αφορούν την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία:

Το ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας αποτελεί, διαχρονικά, ένα από τα πλέον ακανθώδη πεδία της παγκόσμιας ιστορίας. Η ισορροπία στην παρέμβαση του ενός στο πεδίο αρμοδιότητας του άλλου, έχει αναδειχθεί ως σημείο αιχμής των σκληρών ιδεολογικών και νομιμοπολιτικών συγκρούσεων που σημάδεψαν την σχέση μεταξύ του Κράτους και της Εκκλησίας⁷². Η προβληματική αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στα πλαίσια της ελληνικής έννομης τάξης. Αξίζει να σημειωθεί προκαταρκτικά, ότι παρά την τάση αποδέσμευσης του Κράτους από την Εκκλησία, στην προμετωπίδα του ισχύοντος Συντάγματος προτάσσεται η φράση: «*Εις το όνομα της Αγίας και Ομοούσιου και Αδιαιρέτου Τριάδος*». Αν και, από νομικής άποψης, η αναφορά αυτή δεν έχει ουσιαστική σημασία⁷³, έρχεται εμφανώς σε αντίθεση προς τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους.

Η έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» κατοχυρώνεται στο άρθρο 3 του Συντάγματος⁷⁴. Η εν λόγω διάταξη χαρακτηρίζει ως επικρατούσα θρησκεία, στην Ελλάδα, τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, οριοθετεί

⁶⁸ Σχετική με το ζήτημα είναι η ευρωπαϊκή οδηγία 2000/78, με σκοπό τη θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας.

⁶⁹ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 268-269.

⁷⁰ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα*, 4η έκδ., 2012, σελ. 400, αρ. 587, sakkoulas-online.

⁷¹ Αυτό συνέβη στην υπόθεση Siebenhaar κατά Γερμανίας (CE:ECHR:2011:0203JUD001813602, βλ. ιδίως § 42 έως 46 απόφασης ΕΔΔΑ), που αφορούσε την απόλυση δασκάλας από νηπιαγωγείο της Προτεσταντικής Εκκλησίας, λόγω της συμμετοχής της σε άλλη θρησκευτική κοινότητα, <https://curia.europa.eu/juris>.

⁷² Γεώργιος Χ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα, 1993, σελ. 23.

⁷³ Σβώλος/Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Μέρος Ι, τόμ. Α', 1954, σ. 27

⁷⁴ Άρθρο 3 Σ: «*1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού, τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928.*

2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.»

τη σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το Ελληνικό Κράτος και περιγράφει την ιδιαίτερη θέση της στην ελληνική κοινωνία. Η Εκκλησία της Ελλάδας είναι νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου και οι διοικητικές πράξεις των λειτουργών της υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο, όπως όλες οι διοικητικές πράξεις. Από την ίδια ως άνω διάταξη προκύπτει η αρχή του αυτοδιοίκητου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Σύμφωνα με τη νομολογία της χώρας, το αυτοδιοίκητο πρέπει να αναγνωρίζεται σε κάθε γνωστό δόγμα, ανεξαρτήτως αν οργανώνεται ως ΝΠΔΔ ή ΝΠΙΔ⁷⁵.

Η αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας θρησκείας έχει βαθιές ρίζες στην ιστορία και την παράδοση της Ελλάδας. Κι αυτό διότι διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και την επανάσταση του 1821, ενισχύοντας την συσπείρωση και το κοινό αίσθημα του ελληνικού λαού. Επισημαίνεται, στο σημείο αυτό, ότι η αναγνώριση της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας θρησκείας, δεν συνεπάγεται ότι άλλες θρησκείες δεν έχουν δικαιώματα ή προστασία. Η αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία αποτυπώνει ένα πραγματικό γεγονός. Ο Δ. Παπασπύρου εξηγεί ότι ο χαρακτηρισμός «επικρατούσα» σημαίνει απλώς ότι *«είναι η θρησκεία την οποία ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού»*⁷⁶. Δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη θρησκεία επιβάλλεται στην Ελλάδα ή ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία ασκεί εποπτεία επί άλλων δογμάτων⁷⁷. Το Σύνταγμα, κατά την αρχή του ισοκύρου των διατάξεών του, διασφαλίζει, στο άρθρο 13, τη θρησκευτική ελευθερία για το σύνολο των γνωστών θρησκειών, με αποτέλεσμα η Ορθόδοξη Εκκλησία να συνυπάρχει με άλλες θρησκευτικές κοινότητες, υπό το πνεύμα της ανεκτικότητας και του σεβασμού.

Οι σχέσεις μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας ρυθμίζονται, περαιτέρω, από το άρθρο 105 Σ, που αφορά το καθεστώς του Αγίου Όρους. Το Άγιο Όρος εντάχθηκε de facto στην ελληνική επικράτεια, το έτος 1912, μετά την κατάληψή του από τον ελληνικό στόλο. Με τη Συνθήκη του Λονδίνου, το 1913, ανατέθηκε στις Μεγάλες Δυνάμεις να αποφασίσουν για την τύχη του, με αποτέλεσμα η περιοχή του Αγίου Όρους να ανακηρυχθεί ως ανεξάρτητη και ουδέτερη πολιτεία⁷⁸. Παρόλα ταύτα, η ένταξη του Αγίου Όρους στην ελληνική επικράτεια κατοχυρώθηκε de jure με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, το 1913, η οποία καθόρισε τα σύνορα Ελλάδας και Βουλγαρίας. Ωστόσο, το καθεστώς αυτοδιοίκησης του Αγίου Όρους διατηρήθηκε, με την ελληνική κυβέρνηση να αναγνωρίζει τα προνόμια των μη ελληνικών μοναστηριακών κοινοτήτων, μέσω διεθνών συνθηκών. Το αυτοδιοίκητο καθεστώς του Αγίου Όρους κατοχυρώθηκε, στην συνέχεια, συνταγματικά, με το άρθρο 105 Σ. Το κράτος, μέσω του Διοικητή του Αγίου Όρους, διατηρεί περιορισμένες εξουσίες, που αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την τήρηση της τάξης και την ασφάλεια, ενώ η πνευματική

⁷⁵ ΣτΕ Ολ. 3003/2014 (637941), Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ.

⁷⁶ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 510.

⁷⁷ Σύμφωνα με τον Ν.Ν. Σαρίπολο, η έννοια της επικρατούσας θρησκείας δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη θρησκεία «υπερέχει ή επιβάλλεται».

⁷⁸ Ι. Κονιδάρης, Το προνομιακό καθεστώς του Αγίου Όρους Άθω και οι διεθνείς περί αυτού συνθήκες, Νομοκανονικά 1/2014, σελ. 11.

εποπτεία του παραμένει στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Διχογνωμία υφίσταται σχετικά με την έκταση της συνταγματικής προστασίας του καθεστώτος του Αγίου Όρους, ιδίως εν σχέσει προς τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους (ΚΧΑΟ) και την ερμηνεία των θεσμών του αρχαίου προνομιακού καθεστώτος. Το ΣτΕ απεφάνθη ότι η συνταγματική προστασία αφορά κατά κύριο λόγο την αυτοδιοίκηση, επιτρέποντας τη ρύθμιση άλλων ζητημάτων μέσω κοινού νόμου⁷⁹.

6. Σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας:

Είναι προφανές ότι η θρησκευτική ελευθερία, όπως και κάθε άλλη ελευθερία, δεν είναι απεριόριστη, ούτε ανεύθυνη, ούτε ασύδοτη. Η ισορροπία μεταξύ των δικαιωμάτων απαιτεί τον καθορισμό του εννοιολογικού πυρήνα τους και τη διασφάλιση του ελάχιστου περιεχομένου τους. Για παράδειγμα, κανείς δεν μπορεί να επικαλεστεί τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις για να προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως σε περιπτώσεις όπου θίγεται η θέση μιας μουσουλμάνας συζύγου ή μιας Μάρτυρος του Ιεχωβά σε διαζύγιο ή σε θέματα επιμέλειας των τέκνων. Οι τιθέμενοι περιορισμοί πρέπει να εξασφαλίζουν ότι η άσκηση των θρησκευτικών ελευθεριών δεν οδηγεί σε παραβίαση των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας των άλλων ατόμων, διατηρώντας έτσι μια θεμελιώδη ισορροπία μεταξύ των ατομικών δικαιωμάτων.

Πέραν της συνύπαρξης της θρησκευτικής ελευθερίας με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, η σχετικότητα της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας προκύπτει ευθέως και από το άρθρο 3 του Συντάγματος, το οποίο, κατά τα ανωτέρω, αναγνωρίζει ως επικρατούσα θρησκεία την Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία. Το καθεστώς που καθιερώνει η διάταξη αυτή φαίνεται να παρέχει στην Εκκλησία τη δυνατότητα να ασκεί σημαντική επιρροή σε θέματα του κρατικού κοινωνικού βίου⁸⁰. Περαιτέρω, η κατοχύρωση αυτή συνεπάγεται ορισμένα συνταγματικά και νομοθετικά προνόμια για την επικρατούσα θρησκεία. Τα συνταγματικά προνόμια περιλαμβάνουν την αναγνώριση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας ως αυτοδιοικούμενου οργανισμού και την απαγόρευση έκδοσης μη επίσημων μεταφράσεων της Αγίας Γραφής. Τα νομοθετικά προνόμια, όπως η ακολουθία του κρατικού εορτολογίου με το εορτολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η υποχρεωτική αργία της Κυριακής για όλους τους πολίτες, η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η ύπαρξη ορθόδοξων θεολογικών σχολών στα πανεπιστήμια και η μισθοδοσία του ορθόδοξου κλήρου, έχει κριθεί νομολογιακά ότι δεν παραβιάζουν την αρχή της ισότητας, όπως θα εκτεθεί λεπτομερώς κατωτέρω. Οι ρυθμίσεις αυτές αναγνωρίζονται από τον συντακτικό νομοθέτη ως αντιπροσωπευτικές της θρησκείας της συντριπτικής πλειονηφίας της χώρας.

⁷⁹ ΣτΕ Ολ 869/1967, <https://www.syntagmawatch.gr>.

⁸⁰ Λ.χ. το άρθρο 2 του Ν. 590/1977 «περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος».

Σήμερα, οι επεμβάσεις της Εκκλησίας σε κρατικά θέματα είναι σαφώς λιγότερες σε σύγκριση με το Σύνταγμα του 1952. Οι αλλαγές στα άρθρα 1 και 2 του Συντάγματος του 1975 συμβολίζουν την τάση αποσύνδεσης του Κράτους από την Εκκλησία⁸¹. Ωστόσο, το κράτος δεν διατηρεί αυστηρά λαϊκό χαρακτήρα, ούτε στάση πλήρους θρησκευτικής ουδετερότητας⁸². Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ναι μεν ο θρησκευτικός όρκος δεν προβλέπεται γενικά από το Σύνταγμα και επαφίεται στον κοινό νομοθέτη (άρθρο 13§5 Σ), αλλά επιβάλλεται ρητά για την ορκωμοσία του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 33§2) και των βουλευτών (άρθρο 59§1-2). Το ΣτΕ, ως προς την προβληματική αυτή, με την υπ' αριθ. 2601/1998 απόφασή του, έκρινε ότι πάντοτε είναι δυνατή η ισότιμη, από άποψη συνεπειών, σχετική διαβεβαίωση, με επίκληση της τιμής και της υπόληψης, αντί του θρησκευτικού όρκου⁸³. Ο συνταγματικός νομοθέτης εκφράζει τη θρησκευτική του πίστη⁸⁴, αγνοώντας την ποικιλία θρησκευτικών αντιλήψεων των πολιτών⁸⁵. Σημαντική είναι, επιπλέον, η ανάμειξη της Εκκλησίας στο έργο της Πολιτείας, με την ανάθεση αρμοδιοτήτων οικογενειακού δικαίου σε θρησκευτικούς λειτουργούς⁸⁶. Για παράδειγμα, το άρθρο 2 του Ν. 590/1977 καθορίζει τη συνεργασία της Εκκλησίας με την Πολιτεία σε θέματα όπως ο γάμος και η οικογένεια, ενώ η Εκκλησία έχει, ανά τα χρόνια, εμπλακεί ενεργά στην ποινική μεταχείριση ορισμένων ζητημάτων, όπως η μοιχεία και η άμβλωση⁸⁷.

Έντονος παραμένει ο ρόλος της Εκκλησίας και σε διάφορες κοσμικές εκδηλώσεις, όπως ο εορτασμός και τα εγκαίνια εκδηλώσεων, με αγιασμό και θρησκευτικές ευλογίες, με κύριο παράδειγμα τις εναρκτήριες συνεδριάσεις της Βουλής. Η ανάρτηση χριστιανικών εικόνων ή του σταυρού σε αίθουσες δικαστηρίων αποτελεί χαρακτηριστική παρέμβαση της Εκκλησίας στην άσκηση της πολιτειακής εξουσίας⁸⁸. Επιπλέον, η χριστιανική κηδεία παραμένει ο κυριότερος τρόπος αποχαιρετισμού των νεκρών στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, η σύνδεση των αργιών δημοσίων υπηρεσιών και εργαζομένων με το εκκλησιαστικό εορτολόγιο δεν συνιστά εκκλησιαστική παρέμβαση, καθώς οι εορτές, όπως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, και η αργία της Κυριακής έχουν πλέον ενσωματωθεί στη διοικητική και εργατική νομοθεσία ως

---

⁸¹ Λ.χ. ο Σύνταγμα του 1975 δεν επαναλαμβάνει τη διάταξη του Συντάγματος του 1952 που απαιτούσε από τον Αρχηγό του κράτους να πρεσβεύει τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

⁸² Μιχ. Π. Σταθόπουλος, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, σελ. 15.

⁸³ ΣτΕ 2601/1998 Στ' Τμ., ΤοΣ 1999, 610 (611/2) και ΔτΑ 1999, 197.

⁸⁴ Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στο «ημών» του άρθρου 3 Σ.

⁸⁵ Μιχ. Π. Σταθόπουλος, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, σελ. 15.

⁸⁶ Α. Παπαχρίστου, Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, γ' έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005, σελ. 43.

⁸⁷ βλ. άρθρο 198 Π.Κ., το οποίο καταργήθηκε μόλις το 2019, με το Ν. 4619/2019.

⁸⁸ Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την υπ' αριθμ. 2980/2013 απόφασή του, απέρριψε, ως απαράδεκτη, αίτηση τριών αιτούντων, με την οποία ζητούσαν την αφαίρεση των θρησκευτικών εικόνων και των συμβόλων από τους τοίχους των δικαστικών αιθουσών, αναφέροντας, μεταξύ άλλων, ότι πρόκειται για εθιμοτυπική πρακτική, <https://www.dsanet.gr/>.

κοσμικές αργίες⁸⁹. Εάν η Πολιτεία αποφασίσει την κατάργηση τέτοιων αργιών, θα πρέπει, ωστόσο, να λάβει υπόψη την ανάγκη σεβασμού της ελευθερίας άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων, όπως η επιθυμία των εργαζομένων να παρακολουθούν λειτουργίες τις πρωινές ώρες της Κυριακής. Επιπλέον, η ονοματοδοσία των τέκνων, ως δικαιοπραξία με νομικές συνέπειες, διαχωρίζεται από τη θρησκευτική πράξη της βάπτισης, με την οποία το παιδί εισέρχεται στην Εκκλησία. Οι γονείς μπορούν να επιλέξουν να πραγματοποιήσουν την ονοματοδοσία χωριστά από τη βάπτιση, δηλώνοντας το όνομα του παιδιού στον αρμόδιο ληξίαρχο⁹⁰.

Πέραν των ανωτέρω, η σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας αναδεικνύεται και από την παράγραφο 2 εδ. α' του άρθρου 13 του Συντάγματος, η οποία εγγυάται την ελεύθερη άσκηση της λατρείας υπό την προϋπόθεση τήρησης των νόμων, καθώς και από την παράγραφο 4 του αυτού ως άνω άρθρου, που ορίζει ότι ουδείς δύναται να απαλλαγεί από τις υποχρεώσεις προς το κράτος λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων ή να αρνηθεί τη συμμόρφωσή του με τους νόμους. Συνεπώς, η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται στις γενικές απαιτήσεις των κρατικών νόμων, και ιδίως εκείνων που αφορούν την εθνική άμυνα, την παιδεία, τη δημόσια υγεία, και τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών⁹¹. Παράδειγμα αποτελούν οι λεγόμενοι αντιρρησίες συνείδησης, στους οποίους θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας, και οι οποίοι δεν προστατεύονται πλήρως από το Σύνταγμα⁹².

Στην σύγχρονη έννομη τάξη, ωστόσο, εντοπίζουμε έντονες παρεμβάσεις και αντιστρόφως, από την πλευρά της Πολιτείας, στο πεδίο δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η Πολιτεία παρεμβαίνει στα εκκλησιαστικά θέματα κυρίως μέσω νομοθετικής ρύθμισης. Ο Καταστατικός Χάρτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ψηφίζεται με νόμο και ρυθμίζει οργανωτικά, διοικητικά και λειτουργικά ζητήματα της Εκκλησίας. Το κράτος ελέγχει την εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση μέσω ειδικών υπηρεσιών, όπως το Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού. Επίσης, κρατικά δικαστήρια, όπως το Συμβούλιο της Επικρατείας, έχουν τη δυνατότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, να ακυρώνουν πράξεις εκκλησιαστικών οργάνων. Για την ανέγερση ή τη λειτουργία ναού, οποιουδήποτε δόγματος, απαιτείται άδεια⁹³ από την αναγνωρισμένη εκκλησιαστική αρχή και το Υπουργείο Θρησκευμάτων (άρθρο 27 του Ν. 3467/2006)⁹⁴. Παρομοίως, η καθιέρωση με τον Ν. 2515/1997 ενός ιδιαίτερου

⁸⁹ Μιχ. Π. Σταθόπουλος, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, σελ. 18.

⁹⁰ Γ. Ανδρουτσόπουλος, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά 1/2013.37-97, sakkoulas-online.

⁹¹ ΣτΕ 4079/1976, <https://www.valsamon.com/>.

⁹² βλ. άρθρο 5 του Ν. 731/1977, που προβλέπει υποχρεωτική εκπλήρωση αόπλου θητείας ή εκγύμνασης για όσους αρνούνται τη χρήση όπλων λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων.

⁹³ Όπως θα εκτεθεί λεπτομερώς στο δεύτερο μέρος της παρούσας, το μέτρο της άδειας κρίνεται συνταγματικό μόνο στο βαθμό που «αποσκοπεί να εξασφαλίσει έναν έλεγχο του Υπουργού για την συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων» (ΕΔΔΑ, Μανουσάκης κατά Ελλάδος, 1996). Επομένως, δεν είναι ανεκτή η διακριτική ευχέρεια και ο έλεγχος σκοπιμότητας του διοικητικού οργάνου (ΣτΕ Ολ. 4202/2012 (588697) Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ, ΕΔΔΔΔ 2013/80, ΑΡΜ 2013/807).

⁹⁴ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα 2020, σελ. 508.

αριθμού φορολογικού μητρώου κρίθηκε από το ΣτΕ⁹⁵ ότι δεν παραβιάζει το άρθρο 13 Σ, δεδομένου ότι αποσκοπεί στην αποδοτική λειτουργία της μηχανοργάνωσης των αρμόδιων δημόσιων υπηρεσιών και εισάγει υποχρέωση γενικού και απρόσωπου χαρακτήρα, μη συναρτώμενη προς θρησκευτικές πεποιθήσεις⁹⁶.

Έτι περαιτέρω, κρίσιμο είναι, στο σημείο αυτό, να αναφερθούμε στο ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Το άρθρο 16§2 του Συντάγματος αναγνωρίζει ως σκοπό της παιδείας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Ο συντακτικός νομοθέτης το πράττει με πιο ουδέτερη διατύπωση⁹⁷ εν σχέσει προς το Σύνταγμα του 1952, το οποίο αναφερόταν σε υποχρέωση διαπαιδαγώγησης «*επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού*». Η μεταβολή της διατύπωσης αντικατοπτρίζει μια προσπάθεια αποστασιοποίησης από την έντονα ιδεολογική φόρτιση της μεταπολεμικής περιόδου. Οι εκάστοτε θεσμικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις δημιουργούν μια σαφή και ξεκάθαρη εικόνα περί ενδεχόμενης προόδου προς την οδό της αποδέσμευσης του Κράτους από την Εκκλησία. Ο δείκτης, ωστόσο, της προόδου παραμένει, μέχρι και σήμερα, αρνητικός. Παρά τις ενδιάμεσες αμφιταλαντεύσεις και την ύπαρξη μειοψηφικών απόψεων σε σχετικές αποφάσεις, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αποδέχεται ότι ο «ομολογιακός» χαρακτήρας του μαθήματος, υπό τη μορφή της αποκλειστικά ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, είναι απαραίτητος για την «*καλλιέργεια της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής συνείδησης*»⁹⁸. Η πρόσφατη υπ' αριθ. 660/2018⁹⁹ απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁰⁰ ανέδειξε το εξής παράδοξο: μια φιλελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία, η οποία φαίνεται να έχει εγκαταλείψει το παρωχημένο και πατερναλιστικό πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης, καταλήγει να αναγνωρίζει το ίδιο ως άνω πρότυπο, ως κατ' αρχήν συνταγματικά θεμιτό, αποκλειστικά και μόνο επί τη βάσει της συνταγματικής αναγνώρισης της «επικρατούσας θρησκείας».

7. Διεθνής προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας:

α. Άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου:

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και τις Θεμελιώδεις Ελευθερίες (εφεξής ΕΣΔΑ) υπεγράφη την 4^η Νοεμβρίου 1950, υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης. Κυρώθηκε δε, για πρώτη φορά από την Ελλάδα, με τον Ν.

⁹⁵ ΣτΕ 582/2011, sakkoulas-online.

⁹⁶ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, § 20, σελ. 411, sakkoulas-online.

⁹⁷ Π. Μούρκου, Η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενενήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, 2022, σελ. 115, sakkoulas-online.

⁹⁸ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, § 20, σελ. 419, sakkoulas-online.

⁹⁹ ΣτΕ Ολ. 660/2018 (722333), Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ, ΑΡΜ 2018/1550.

¹⁰⁰ Το ΣτΕ, με την υπ' αριθ. 660/2018 απόφασή του, έκρινε ότι ο νομοθέτης, κατά συνταγματική αναγκαιότητα, οφείλει να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών ομολογιακό χαρακτήρα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης σε όλα τα τέκνα Ελλήνων πολιτών, των οποίων οι γονείς δεν έχουν δηλώσει, με αξιόπιστη δήλωση, ότι ζητούν να απαλλαγούν τα τέκνα τους από το μάθημα αυτό, Γ. Δρόσος, Κοινή γνώμη και απόδοση της δικαιοσύνης, ΔτΑ 88/2021.267, sakkoulas-online.

2329/1953. Δεκαέξι χρόνια αργότερα, στις 12 Νοεμβρίου 1969, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών κατήγγειλε την ΕΣΔΑ και η Ελλάδα κατέστη το μοναδικό κράτος που έχει διαπράξει κάτι τέτοιο. Με το Ν.Δ. 53/1974, η Ελλάδα επιστρέφει στον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό, κυρώνοντας ξανά, για δεύτερη φορά, την ΕΣΔΑ, η οποία έκτοτε ισχύει αδιαλείπτως στην χώρα μας. Το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ¹⁰¹ αναγνωρίζει το δικαίωμα της ελευθερίας σκέψης και συνείδησης, ως ατομικό δικαίωμα, με φορείς τα φυσικά πρόσωπα. Η ελευθερία αυτή δεν επιδέχεται περιορισμούς ή παρεμβάσεις στην εσωτερική ζωή του ατόμου. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία να αλλάζει κανείς τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του και την ελευθερία, είτε κατά μόνας, είτε σε κοινωνία με άλλους, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του με τη λατρεία, τη διδασκαλία και την εκδήλωσή τους. Ωστόσο, όπως και το ελληνικό Σύνταγμα, έτσι και η ΕΣΔΑ, θέτει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ, από τη μια της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας και από την άλλη του δικαιώματος εκδήλωσης θρησκείας ή πεποιθήσεων. Η δεύτερη υπόκειται στους ρητούς περιορισμούς της παραγράφου 2 του άρθρου 9, ήτοι μόνο στους περιορισμούς που προβλέπονται από το νόμο και είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, προς το συμφέρον της δημόσιας ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της υγείας και της ηθικής ή για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων¹⁰².

Το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, ως προς την δομή του, είναι παρόμοιο με τα άρθρα 8, 10 και 11 της Σύμβασης. Η κατασκευή αυτή αποσκοπεί στην εξισορρόπηση των δικαιωμάτων του ατόμου με τα συμφέροντα μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όταν αυτά συγκρούονται. Το περιεχόμενό του είναι, επίσης, πανομοιότυπο με το άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 1948¹⁰³. Αν και η διακήρυξη αυτή δεν έχει άμεση νομική ισχύ, άσκησε σημαντική επιρροή σε μια σειρά από διεθνή κείμενα που ακολούθησαν.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ανέλαβαν να παράσχουν μια συστηματική ερμηνεία του άρθρου 9 της Σύμβασης. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή είναι ακόμη υπό εξέλιξη, παρουσιάζει δε

---

¹⁰¹ Άρθρο 9 ΕΣΔΑ: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.».

¹⁰² Εμμανουήλ Ρούκουνας, Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», Αθήνα, 1995, σελ. 180.

¹⁰³ Άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 1948: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.».

σημαντικές δυσκολίες. Μια από τις σημαντικότερες δυσκολίες που καλείται να αντιμετωπίσει η Επιτροπή και το ΕΔΔΑ είναι η ασάφεια των όρων που απαντώνται στο άρθρο 9. Τα όργανα που παρακολουθούν την εφαρμογή του ΔΣΑΠΔ και της ΕΣΔΑ, παρέχουν ορισμένες οδηγίες. Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει δηλώσει πολλαπλώς ότι η ελευθερία της θρησκείας περιλαμβάνει ευρέως την ελευθερία των θεϊστικών, μη θεϊστικών και αθεϊστικών πεποιθήσεων, καθώς και την ελευθερία να μην πρεσβεύει κανείς καμία από αυτές τις πεποιθήσεις¹⁰⁴. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναγνώρισε επίσης, το 1993, ότι στη θρησκευτική του διάσταση, το άρθρο 9 έχει σημασία για τους πιστούς, τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους¹⁰⁵.

Ένα ακόμη εμπόδιο για τα θεσμικά όργανα αποτελεί το γεγονός ότι, αριθμητικά, οι υποθέσεις που έχουν τεθεί υπόψη του Δικαστηρίου σε σχέση με το άρθρο 9 είναι πολύ λιγότερες από εκείνες που αφορούν άλλα άρθρα της Σύμβασης. Το Δικαστήριο δεν είχε πολλές ευκαιρίες να εξετάσει σε βάθος την αυστηρότητα του άρθρου 9, και η σημαντικότερη υπόθεση επί του θέματος, η υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδος, η οποία θα εκτεθεί λεπτομερώς στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, εξεδόθη μόλις το 1993¹⁰⁶.

β. Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου:

Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης δεν εξαντλείται στη διατύπωση του άρθρου 9. Το άρθρο 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου προσθέτει μια πολύ σημαντική διάσταση, η οποία αφορά την εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι: *«Κανένα πρόσωπο δεν πρέπει να στερείται το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Κατά την άσκηση των καθηκόντων που αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, το κράτος σέβεται το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία αυτή σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις»*. Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, όπως τροποποιήθηκε ως άνω από το Ενδέκατο Πρωτόκολλο, διασφαλίζει το δικαίωμα των γονέων να επιδιώκουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Η εφαρμογή της διατάξεως αυτής εγείρει αρκετά ερμηνευτικά ζητήματα. Το γεγονός αυτό οφείλεται, όπως και στην περίπτωση του άρθρου 9, στην ασάφεια των κεντρικών εννοιών που περιλαμβάνει, όπως οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι το συγκεκριμένο άρθρο της Σύμβασης έχει αποτελέσει αντικείμενο μεγάλου αριθμού επιφυλάξεων από πολλά κράτη μέλη. Η Επιτροπή και το ΕΔΔΑ έχουν δεχθεί έντονη κριτική για το γεγονός ότι δεν κατάφεραν να δώσουν ένα ικανοποιητικό εννοιολογικό πλαίσιο. Παρά την κριτική αυτή, το Δικαστήριο προσπάθησε να διευκρινίσει τις ασαφείς έννοιες κατά

¹⁰⁴ The Human Rights Committee's General Comment on Article 18 ICCPR UN doc. CCPR/C/21/Rev. 1(1993).

¹⁰⁵ Kokkinakis v. Greece, judgment of 25 May 1993, 260-a Eur. Ct. H. R. (ser. A) (1993) at par.31.

¹⁰⁶ Σπύρος Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 278.

περίπτωση και να παράσχει χρήσιμη καθοδήγηση, σχετικά με το ακριβές πεδίο εφαρμογής και τα όρια της εν λόγω διάταξης. Το κατά πόσον πέτυχε στο έργο αυτό είναι αμφίβολο και μπορεί να διαπιστωθεί μόνο με λεπτομερή εξέταση και σχολιασμό της σχετικής νομολογίας.

Η αρχική προσπάθεια του Δικαστηρίου να αποσαφηνίσει τα όρια του άρθρου 2 του ΠΠΠ εντοπίζεται στην υπόθεση *Belgian Linguistics*¹⁰⁷. Στην εν λόγω υπόθεση, το ΕΔΔΑ υπογράμμισε ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση απλώς διασφαλίζει στα πρόσωπα που υπάγονται στη δικαιοδοσία των συμβαλλομένων μερών το δικαίωμα, κατ' αρχήν, να χρησιμοποιούν τα μέσα διδασκαλίας που υπάρχουν σε κάθε δεδομένη στιγμή. Η Σύμβαση δεν προβλέπει συγκεκριμένες υποχρεώσεις όσον αφορά την έκταση των μέσων αυτών και τον τρόπο οργάνωσης ή υποκατάστασής τους. Προς κατανόηση τούτου, είναι σημαντικό να εξετάσουμε, επίσης, τις υποθέσεις *Βαλσάμης κατά Ελλάδος*¹⁰⁸ και *Ευστρατίου κατά Ελλάδος*¹⁰⁹. Στις δύο αυτές υποθέσεις, οι οποίες θα εκτεθούν περαιτέρω στο δεύτερο μέρος της παρούσας, τα προσφεύγοντα παιδιά τιμωρήθηκαν με αποβολή μίας και δύο ημερών αντίστοιχα, από το σχολείο, επειδή αρνήθηκαν, λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, να συμμετάσχουν στη σχολική παρέλαση για τον εορτασμό της ελληνικής εθνικής επετείου¹¹⁰. Το περιεχόμενο της απόφασης αποτυπώνει την προσπάθεια του Δικαστηρίου να ικανοποιήσει και τα δύο μέρη της εν λόγω διαφοράς. Οι ισχυρισμοί των προσφευγόντων περί παραβίασης του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 2 του ΠΠΠ απορρίφθηκαν στο σύνολό τους. Το Δικαστήριο έκρινε, ωστόσο, ότι το Κράτος παραβίασε το άρθρο 13 της Σύμβασης, επειδή δεν παρείχε επαρκή ένδικα μέσα στους προσφεύγοντες, οι οποίοι δεν εδύναντο να χρησιμοποιήσουν καμία διαδικασία για να υποβάλουν αίτηση δικαστικού ελέγχου ενώπιον των εθνικών διοικητικών δικαστηρίων¹¹¹.

γ. Άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου:

Η τελευταία κύρια διάταξη της ΕΣΔΑ, η οποία σχετίζεται άμεσα με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, είναι αυτή του άρθρου 14, το οποίο διασφαλίζει την απόλαυση των δικαιωμάτων χωρίς διακρίσεις για οποιονδήποτε λόγο, όπως, μεταξύ άλλων, το φύλο, την καταγωγή και τη θρησκεία. Το άρθρο 14 της Σύμβασης δεν παρέχει στο άτομο γενική προστασία από τις διακρίσεις, αλλά είναι συμπληρωματικό άλλων δικαιωμάτων και ελευθεριών της Σύμβασης. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει, με τις αποφάσεις του, ότι μια διάκριση εντάσσεται στην έννοια του άρθρου 14, εάν «δεν έχει αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση», δηλαδή εάν δεν επιδιώκει «θεμιτό σκοπό»

---

¹⁰⁷ Case Relating to Certain Aspects of the Law on the use of Languages in Education in Belgium, 6 Eur. Ct H.R. (ser A) (1968), <https://hudoc.echr.coe.int>.

¹⁰⁸ *Valsamis v. Greece* (1997) 24 E.H.R.R. 294

¹⁰⁹ *Efstathiou v. Greece* (1997) 24 E.H.R.R. 294

¹¹⁰ Π. Νάσκου-Περράκη/Ι. Τζιβάρας, Το δικαίωμα στην Εκπαίδευση, 2021, σελ. 203, sakkoulas-online.

¹¹¹ Στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen κατά Δανίας* (7/12/1976), το ΕΔΔΑ, συνδυάζοντας το Άρθρο 9 της ΕΣΔΑ με το Άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, κατέληξε ότι δεν υπήρξε παραβίαση από τη Δανία, σχετικά με τη νομοθεσία περί σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα σχολεία (ΕΔΔΑ).

ή εάν δεν υπάρχει «εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού»¹¹².

Αποτελεί μια πραγματικότητα ότι η πλειονότητα των καταγγελιών, οι οποίες απευθύνονται στο ΕΔΔΑ, περιέχουν μια εγγενή διάσταση διάκρισης. Το Δικαστήριο, φάνηκε συχνά απρόθυμο να κρίνει τις πολιτικές των κρατών επί ειδικότερων ζητημάτων και κατέφυγε πολλαπλώς στην χρήση του άρθρου 14. Στην υπόθεση Θλιμμένος κατά Ελλάδος¹¹³, η οποία αφορά άρνηση στράτευσης του προσφεύγοντος, και η οποία θα σχολιαστεί λεπτομερώς κατωτέρω, το Δικαστήριο, προκειμένου να αποφύγει την εξέταση άλλων διατάξεων της Σύμβασης, προτίμησε να περιοριστεί στην εξέταση της υπόθεσης υπό το πρίσμα του άρθρου 14. Με τον νομικό αυτό μηχανισμό, το ΕΔΔΑ καταφέρνει συχνά να απαντά σε προσφυγές, χωρίς να εκδίδει ριζοσπαστικές αποφάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν αστάθεια στις σχέσεις της με τα συμβαλλόμενα κράτη.

δ. Άρθρο 10 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

Με τις διατάξεις της ΕΣΔΑ δεν πρέπει να συγχέεται ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επρόκειτο για ένα νομικά δεσμευτικό κείμενο που κατοχυρώνει μια σειρά από αστικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα για τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αρχικά προτάθηκε στο Συμβούλιο της Νίκαιας το 2000, αλλά τέθηκε σε ισχύ, ως μέρος της Συνθήκης της Λισαβόνας, την 1^η Δεκεμβρίου 2009. Ο ΧΘΔΕΕ προστατεύει, με την σειρά του, στο άρθρο 10, τη θρησκευτική ελευθερία. Η διατύπωση¹¹⁴ είναι, για ακόμη μια φορά, πανομοιότυπη εν σχέσει προς την ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι προστατεύει τόσο την θρησκεία, όσο και τις εν γένει σκέψεις και πεποιθήσεις, γεννά δε, αντίστοιχους προβληματισμούς κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του.

ε. Λοιπές διατάξεις:

Αξίζει, στο σημείο αυτό, να αναφερθούν, για την πληρότητα του λόγου, το Διεθνές Σύμφωνο του Ο.Η.Ε. για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του 1966¹¹⁵, το οποίο κυρώθηκε με τον Ν. 2462/1997, η Τελική Πράξη του Ελσίνκι του 1975, η Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε. του 1981 για την εξάλειψη κάθε μορφής

¹¹² Eur. Court. H.R., Belgian Linguistics judgment of 23 July 1968, Series A No.6, paras. 9-10.

¹¹³ ΕΔΔΑ, Θλιμμένος κατά Ελλάδος [245], Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 466.

¹¹⁴ Άρθρο 10 ΧΘΔΕΕ: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκειώματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκειώματος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές.

2. Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του.».

¹¹⁵ Άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του 1966: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί κανείς τη θρησκεία ή την πεποίθηση της επιλογής του. καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή την πεποίθησή του, ατομικά ή από κοινού με άλλους μέσω της λατρείας, πράξεων ιεροτελεστίας, πρακτικής και διδασκαλίας.».

μισαλλοδοξίας και διακρίσεων βάσει θρησκευτικών πεποιθήσεων, καθώς και το Διεθνές Σύμφωνο της Νέας Υόρκης για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα, που κυρώθηκε με τον Ν. 1532/1985.

Εκ των ανωτέρω, μπορούμε να συναγάγουμε μια από τις κυριότερες διαφορές μεταξύ της ρύθμισης του ελληνικού Συντάγματος και των διεθνών κειμένων: το ελληνικό Σύνταγμα απαγορεύει τον προσηλυτισμό, κάτι που δεν απαντάται σε διεθνή κείμενα και στα περισσότερα ξένα Συντάγματα. Περαιτέρω, η ελληνική ρύθμιση είναι πιο περιορισμένη, κατοχυρώνοντας μόνο την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης,¹¹⁶ ενώ οι διεθνείς συμβάσεις αναφέρονται σε εν γένει ελευθερία σκέψης, συνείδησης και πεποιθήσεων. Παρόλο που το ελληνικό Σύνταγμα φαίνεται να αποκλίνει από τη διεθνή τάση, στο σημείο αυτό, καθώς δεν προστατεύει ρητά την ευρύτερη συνείδηση αλλά μόνο τη θρησκευτική, αυτό δεν συνιστά ουσιαστικό πρόβλημα. Κι αυτό διότι από τη μία, το Σύνταγμα προστατεύει την ευρύτερη συνείδηση στα άρθρα 2§1, 5§1, 14§1, 11 και 12, και από την άλλη, η συνταγματική προστασία δύναται να επεκταθεί μέσω διεθνών συμβάσεων, οι οποίες, αφού κυρωθούν με νόμο, δεσμεύουν τον κοινό νομοθέτη και έχουν υπερνομοθετική ισχύ, δυνάμει του άρθρου 28§1 Σ.

Καθίσταται, λοιπόν, προφανές, από την ανάλυση που προηγήθηκε, ότι η θρησκευτική ελευθερία, σήμερα, προστατεύεται τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ωστόσο, οι περιπτώσεις καταπίεσης των θρησκευτικών μειονοτήτων παραμένουν πολυάριθμες. Πολλές από αυτές, μάλιστα, έχουν περάσει το κατώφλι του ΕΔΔΑ. Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να προχωρήσουμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, όπου θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε μια ιδιαίτερη περίπτωση θρησκευτικής μειονότητας, αυτής των Μαρτύρων του Ιεχωβά, η οποία έχει απασχολήσει πολλαπλώς την νομολογία της χώρας μας και του ΕΔΔΑ.

---

¹¹⁶ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 374, αρ. 549β, sakkoulas-online.

B. ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ – MARTYRES ΤΟΥ ΙΕΧΩΒΑ:

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις:

Όπως εκτέθηκε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, η θρησκευτική ελευθερία στην Ελλάδα, παρά την αναγνώριση και κατοχύρωσή της, ήδη με τα πρώτα Συντάγματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, συνοδεύεται διαχρονικά από προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας. Το καθεστώς των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα, που έχει τις ρίζες του στην ιστορική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας, κατά τα ανωτέρω, έχει οδηγήσει στην εξής αντιφατική κατάσταση: Από την μία, το Σύνταγμα και οι διεθνείς συμβάσεις με υπερνομοθετική ισχύ, κατ' άρθρο 28§1 Σ, διασφαλίζουν φιλελεύθερες αρχές για τη θρησκευτική ελευθερία. Από την άλλη, ωστόσο, διατηρούνται σε ισχύ αναχρονιστικές νομοθεσίες, κυρίως από την εποχή της μεταξικής δικτατορίας, που συνεχίζουν να περιορίζουν τα σχετικά δικαιώματα. Ως εκ τούτου, η χώρα μας συχνά επικρίνεται διεθνώς για παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και αντιμετωπίζει νομικές προκλήσεις σε διεθνή δικαστήρια και οργανισμούς.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της θρησκευτικής κοινότητας των αυτοαποκαλούμενων Μαρτύρων του Ιεχωβά, η οποία έχει επανειλημμένως βρεθεί στο επίκεντρο νομικών διαμαχών για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των οπαδών της. Οι ρίζες της θρησκευτικής αυτής ομάδας συναντώνται στα χριστιανικά δόγματα. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, ωστόσο, διαφοροποιούνται από τις παραδοσιακές χριστιανικές εκκλησίες σε πλείστες θεμελιώδεις διδασκαλίες και πρακτικές. Στο δεύτερο αυτό μέρος της παρούσας εργασίας θα εξετάσουμε την περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά, μέσα από την νομολογία της χώρας και του ΕΔΔΑ, αφού προηγουμένως προβούμε σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή και αναφερθούμε συνοπτικά στις βασικές πεποιθήσεις, τις πρακτικές και την κοινωνική θέση της θρησκευτικής αυτής ομάδας στην ελληνική κοινωνία.

2. Σύντομη ιστορική αναδρομή:

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αποτελούν ένα παγκόσμιο θρησκευτικό κίνημα που ιδρύθηκε περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όταν μια μικρή ομάδα σπουδαστών κοντά στο Πίτσμπουργκ της Πενσυλβανίας άρχισε να μελετά συστηματικά την Αγία Γραφή¹¹⁷. Συγκρίνοντας τα δόγματα των εκκλησιών με τις διδασκαλίες της Βίβλου, δημοσίευαν τα ευρήματά τους σε βιβλία, εφημερίδες και στο περιοδικό που σήμερα ονομάζεται *«Η Σκοπιά—Αναγγέλλει τη Βασιλεία του Ιεχωβά»*¹¹⁸. Ιδρυτής θεωρείται ο Charles Taze Russell,¹¹⁹ ο οποίος, προερχόμενος από τους Αντβεντιστές, περί το 1874, ίδρυσε μια αυτοτελή θρησκευτική κοινότητα και

¹¹⁷ Κώστας Μπέης, *Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη*, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 308.

¹¹⁸ Σύμφωνα με την Επιθεώρηση Περιοδικού Τύπου της Νέας Υόρκης, αποτελεί σήμερα το περιοδικό με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στον κόσμο, Joel Meares, "The Most Widely Read Magazine in the World", Wayback Machine, The New York Review of Magazines, 13 Μαρτίου 2010.

¹¹⁹ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, *Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά»*, Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 27.

ανέπτυξε διδασκαλίες που αφορούσαν, ιδίως, τον επικείμενο Αρμαγεδδώνα. Ο Russell συντόνιζε το Βιβλικό έργο και αποτέλεσε, το 1879, τον πρώτο εκδότη της «Σκοπιάς»¹²⁰. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα των Μαρτύρων του Ιεχωβά¹²¹, ο Russell δεν ίδρυσε νέα θρησκεία, αλλά επιδίωκε να προωθήσει τις διδασκαλίες του Ιησού Χριστού, ακολουθώντας το πρότυπο της πρώτης Χριστιανικής εκκλησίας.

Το 1931, η ομάδα υιοθέτησε το όνομα «Μάρτυρες του Ιεχωβά»¹²², προκειμένου να διαφοροποιηθεί από άλλες θρησκευτικές ομάδες, τονίζοντας ταυτόχρονα τη σημασία του ονόματος Ιεχωβά ή Γιαχβέ, του Θεού, όπως αυτό αναφέρεται στην Αγία Γραφή¹²³. Μάρτυρας είναι εκείνος που διακηρύττει την πίστη του και είναι πρόθυμος να θυσιάσει για αυτήν¹²⁴. Έτσι, το όνομα «Μάρτυρες του Ιεχωβά» (εφεξής ΜτΙ) ταυτοποιεί την θρησκευτική αυτή κοινότητα ως ομάδα Χριστιανών που κηρύττουν την αλήθεια για τον Ιεχωβά, τον Δημιουργό του σύμπαντος.¹²⁵ Η ιστορία των Μαρτύρων του Ιεχωβά και της Βιβλικής και Φυλλαδικής Εταιρείας της Σκοπιάς της Πενσυλβανίας χωρίζεται συνήθως σε περιόδους που αντιστοιχούν στη θητεία των προέδρων της. Ο πρώτος πρόεδρος και ιδρυτής, Charles Taze Russell (1881–1916), ακολουθήθηκε από τους Joseph Franklin Rutherford (1917 – 1942), Nathan Homer Knorr (1942 – 1977), Frederick W. Franz (1977 – 1992), Milton G. Henschel (1992 – 2000) και Don A. Adams (2000-2014). Από το 2014, πρόεδρος της εταιρείας είναι ο Robert Louis Ciranko¹²⁶.

Η θρησκευτική κοινότητα των ΜτΙ εμφανίστηκε στην Ελλάδα περί τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και έκτοτε ήρθε πολλαπλώς αντιμέτωπη με προκαταλήψεις, διακρίσεις και νομικές προκλήσεις. Οι πρώτοι οπαδοί ήταν μετανάστες που γνώρισαν τη διδασκαλία στις ΗΠΑ. Το 1912 υπήρχαν 12 Σπουδαστές της Γραφής¹²⁷, όπως ήταν τότε γνωστοί οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, που δραστηριοποιούνταν ενεργά στην Ελλάδα¹²⁸. Αυτοί διακινούσαν εκτενώς έντυπα υλικά, διανέμοντας βιβλία και φυλλάδια για τη μελέτη της Αγίας Γραφής. Ερχόντουσαν, επίσης, σε επαφή με Έλληνες πολίτες οργανώνοντας δημόσιες διαλέξεις, εντείνοντας τις προσπάθειές τους να διαδώσουν τις δοξασίες τους στην Ελλάδα και να αποκτήσουν νέα μέλη. Σταδιακά, αυτές οι προσπάθειες άρχισαν να αποδίδουν καρπούς. Οι Μάρτυρες άρχισαν να αυξάνονται

¹²⁰ Pennsylvania Department of State, <https://www.corporations.state.pa.us/>.

¹²¹ <https://www.jw.org/>

¹²² ό.π.

¹²³ «σεις είσθε μάρτυρες του Ιεχωβά», Ησαΐα 43, 10-12.

¹²⁴ Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε' Εκτύπωση, 1998, σελ.1057.

¹²⁵ Αποκάλυψη 4:11.

¹²⁶ <https://el.wikipedia.org/>.

¹²⁷ ό.π.

¹²⁸ Ο Αθανάσιος Καρανάσιος, φωτογράφος και επιμελής μελετητής της εβραϊκής και της ελληνικής γλώσσας της Αγίας Γραφής, έγινε Σπουδαστής της Γραφής το 1910. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920, εκφώνησε τη διάλεξη «Εκατομμύρια Ζώντων Ήδη Ουδέποτε θα Αποθάνωσιν» στο Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας. Η ζήτηση ήταν τόσο μεγάλη ώστε επανέλαβε την ομιλία του στην Αίθουσα του Ωδείου στην οδό Φειδίου, <https://el.wikipedia.org/>.

στη Θεσσαλία, ιδιαίτερα σε χωριά όπως το Ελευθεροχώρι και το Καλαμάκι, καθώς και στη Μακεδονία και στα νησιά της Σάμου, της Κέρκυρας και της Κρήτης¹²⁹.

Ωστόσο, οι δυσκολίες ήταν πολλές. Η Εκκλησία της Ελλάδος, στο πλαίσιο του αντιαιρετικού της αγώνα, ενέτεινε τις προσπάθειές της να αναχαιτίσει την εξάπλωση της κίνησης των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Η αντιπαράθεση αυτή γινόταν, κατά καιρούς, ιδιαίτερα έντονη, όπως, για παράδειγμα, όταν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά επιχείρησαν να ιδρύσουν τοπικά σωματεία σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα. Στην προσπάθειά τους αυτή, οι ΜΤΙ κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν την αντίθεση της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία επιχειρηματολογούσε ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν αποτελούν γνωστή θρησκεία με βάση το Σύνταγμα, και ότι ο σκοπός των σωματείων που επιχειρούσαν να ιδρύσουν, και κατ' επέκταση οι δοξασίες τους, συγκρούονται με τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη της χώρας. Οι πιστοί της θρησκευτικής αυτής ομάδας θεωρούνταν αιρετικοί από τις τοπικές κοινωνίες και, σε αρκετές περιπτώσεις, αντιμετώπισαν διώξεις, κοινωνικό αποκλεισμό και περιορισμούς στην ελευθερία τους. Η δε Πολιτεία, εμφανώς επηρεασμένη από την στενή σχέση της με την Ορθόδοξη Εκκλησία, προώθησε νομοθετικά μέτρα που περιόριζαν τις δραστηριότητες τους.

Μια από τις δυσκολότερες, για τους ΜΤΙ, περιόδους ξεκίνησε το 1936, όταν η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά θέσπισε αυστηρούς νόμους κατά του προσηλυτισμού¹³⁰. Πολλοί Μάρτυρες φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν στα ξερονήσια του Αιγαίου λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, μαζί με χιλιάδες πολιτικούς κρατούμενους. Κατά τη γερμανική κατοχή και μετά, λόγω της ουδέτερης πολιτικής τους στάσης, αρκετοί Μάρτυρες καταδικάστηκαν σε μακροχρόνιες ποινές φυλάκισης ή και ισόβια, ενώ άλλοι εκτελέστηκαν. Κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 η κοινωνική κατάσταση των ΜΤΙ βελτιώθηκε εμφανώς. Ωστόσο, με την έλευση της χούντας το 1967, τα πράγματα έμελλε να χειροτερεύσουν έτι περαιτέρω. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η «Σκοπιά» αποτέλεσε το μοναδικό θρησκευτικό περιοδικό που απαγορεύτηκε¹³¹. Ωστόσο, και παρά τις δυσκολίες που συνάντησαν, οι Μάρτυρες συνέχισαν το έργο τους και αυξήθηκαν σε πληθυσμό¹³².

Σήμερα, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, αν και οι προκλήσεις που κλήθηκαν, ανά τα χρόνια, να αντιμετωπίσουν δεν έχουν εξαλειφθεί πλήρως. Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί σε νομικό επίπεδο¹³³, οι κοινωνικές αντιλήψεις παραμένουν συχνά αρνητικές, και η θρησκευτική αυτή κοινότητα εξακολουθεί να αντιμετωπίζει εμπόδια κατά την άσκηση των δικαιωμάτων της. Η αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών, καθώς και η χάραξη μιας σοβαρής και

---

¹²⁹ ό.π.

¹³⁰ Γ. Ανδρουτσόπουλος, Οι ανεξάρτητες αρχές για ζητήματα θρησκείας, 2018, § 9, σελ. 75, sakkoulas-online.

¹³¹ <https://el.wikipedia.org/>.

¹³² Από 10.940 το 1967 σε 17.073 το 1974, <https://el.wikipedia.org/>.

¹³³ Λ.χ. τον Δεκέμβριο του 2007, μετά από παρέμβαση του Συνηγού του Πολίτη, με την υπ' αριθ. 2908/18.2.2005 αναφορά του, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο διόρθωσε το διδακτικό εγχειρίδιο των Θρησκευτικών της Β' Λυκείου σχετικά με την ιστορία και τις πεποιθήσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά, Τα Νέα της 7^{ης} Ιανουαρίου 2008, «Το καθηγητικό σχολείο και η δημόσια εκπαίδευση».

υπεύθυνης πολιτικής για τη συνολική διαχείριση των ζητημάτων που αφορούν τις θρησκευτικές μειονότητες, καθίσταται δυνατή μόνο μέσω της ενδεδειγμένης έρευνας των περιπτώσεων που απασχόλησαν την εθνική νομολογία και τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

3. Διδασκαλίες και θρησκευτικές πρακτικές:

Προκειμένου να κατανοήσει κανείς τους λόγους για τους οποίους οι Μάρτυρες του Ιεχωβά είχαν διαχρονικά μια ιδιαίτερη αντιμετώπιση από την ελληνική κοινωνία, εν σχέσει προς άλλες θρησκευτικές ομάδες, καθίσταται αναγκαία μια συνοπτική παρουσίαση των διδασκαλιών και πρακτικών τους. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά είναι μονοθεϊστές και πιστεύουν στον «μοναδικό αληθινό Θεό», με το Εβραϊκό όνομα Ιεχωβά¹³⁴ ή αλλιώς Γιαχβέ¹³⁵. Αυτός είναι ο Θεός του Αβραάμ, του Μωυσή και του Ιησού¹³⁶. Είναι Χριστιανοί, ωστόσο διαφέρουν από τις παραδοσιακές χριστιανικές εκκλησίες στη θεολογία τους, καθώς πιστεύουν ότι ο Ιησούς Χριστός είναι ο πρωτότοκος γιος του Θεού και όχι ισότιμος με τον Πατέρα και ότι η δοξασία της Αγίας Τριάδας δεν έχει Γραφική βάση¹³⁷. Κατά τις δοξασίες τους, πιστεύουν ότι ο Χριστός απεβίωσε σε πάσσαλο και όχι σε σταυρό, ενώ υποστηρίζουν ότι αναστήθηκε μόνο πνευματικά και όχι σωματικά¹³⁸.

Η Αγία Γραφή, την οποία αναγνωρίζουν ως το θεόπνευστο μήνυμα του Θεού προς την ανθρωπότητα¹³⁹, και συγκεκριμένα η Μετάφραση του Νέου Κόσμου, που χρησιμοποιούν οι ίδιοι, αποτελεί το θεμέλιο των πεποιθήσεών τους¹⁴⁰. Ο καθηγητής Τζέισον Ντ. Μπιντούν σημειώνει ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά οικοδομούν το σύστημα των πεποιθήσεών τους αποκλειστικά με βάση την Αγία Γραφή, χωρίς να προκαθορίζουν τα συμπεράσματά τους. Αν και αποδέχονται ολόκληρη τη Γραφή, υποστηρίζουν ότι δεν είναι φονταμενταλιστές¹⁴¹, καθώς αντιλαμβάνονται ότι ορισμένα μέρη της είναι γραμμένα με μεταφορική ή συμβολική γλώσσα και δεν πρέπει να εκλαμβάνονται κυριολεκτικά¹⁴².

Κεντρική στη θεολογία των Μαρτύρων του Ιεχωβά είναι η πίστη στον επικείμενο Αρμαγεδδώνα, κατά τον οποίο θα καταστραφεί το παγκόσμιο σύστημα, που έχει τεθεί υπό τον έλεγχο του Σατανά, και θα εγκαθιδρυθεί η βασιλεία του Θεού στη γη. Οι πιστοί αναμένουν την αναγνώρισή τους ως «εκλεκτοί» και τη συμμετοχή τους σε μια αιώνια ζωή σε έναν παράδεισο επί της γης. Ένας περιορισμένος αριθμός ανθρώπων, και συγκεκριμένα 144.000 πιστοί, θα αναστηθούν για να ζήσουν στον ουρανό και να

¹³⁴ Ψαλμός 83:18, Αποκάλυψη 4:11.

¹³⁵ Έξοδος 6:3.

¹³⁶ Έξοδος 3:6· 32:11· Ιωάννης 20:17.

¹³⁷ Ιωάννης 14:28.

¹³⁸ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 191.

¹³⁹ Ιωάννης 17:17, 2 Τιμόθεο 3:16.

¹⁴⁰ Οι πεποιθήσεις τους βασίζονται στα 66 βιβλία της Αγίας Γραφής, που απαρτίζουν τόσο την Παλαιά, όσο και την Καινή Διαθήκη.

¹⁴¹ <https://www.jw.org/>

¹⁴² Αποκάλυψη 1:1.

κυβερνήσουν με τον Ιησού στη Βασιλεία του¹⁴³. Η δε Βασιλεία του Θεού θα λάβει της μορφή μιας πραγματικής κυβέρνησης στον ουρανό, όχι μιας κατάστασης μέσα στην καρδιά των πιστών. Αυτή θα αντικαταστήσει τις ανθρώπινες κυβερνήσεις και θα πραγματοποιήσει τον σκοπό του Θεού για τη γη¹⁴⁴.

Όσον αφορά το αιώνιο ερώτημα της μετά θάνατον ζωής, οι ΜτΙ πιστεύουν ότι όταν οι άνθρωποι πεθαίνουν, παύουν να υπάρχουν¹⁴⁵. Δεν υποφέρουν σε κάποια πύρινη κόλαση. Υποστηρίζουν ότι ο Θεός θα επαναφέρει δισεκατομμύρια ανθρώπους από τον θάνατο μέσω της ανάστασης. Όσοι, όμως, αρνηθούν να μάθουν τις οδούς του Θεού αφού θα έχουν αναστηθεί, θα εξαφανισθούν για πάντα, χωρίς ελπίδα ανάστασης¹⁴⁶.

Σχετικά με την σύσταση οικογένειας, οι ΜτΙ ακολουθούν το λεγόμενο «πρότυπο του Θεού» για τον γάμο, που είναι η ένωση ενός άντρα και μιας γυναίκας, και θεωρούν τη σεξουαλική ανηθικότητα ως τη μοναδική έγκυρη βάση για λύση ενός γάμου¹⁴⁷.

Επιπλέον, η κοινότητα των Μαρτύρων του Ιεχωβά έχει καταστεί γνωστή στην χώρα μας, ιδίως λόγω του ιδιόμορφου τρόπου διάδοσης των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, μέσω της διανομής θρησκευτικών φυλλαδίων και των επισκέψεων από πόρτα σε πόρτα. Η διάδοση αυτή των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, με τον τρόπο που λαμβάνει χώρα, έχει απασχολήσει πολλαπλώς τα εθνικά και διεθνή Δικαστήρια, όπως θα εκτεθεί λεπτομερώς κατωτέρω.

Μια ακόμη από τις ιδιαιτερότητες του δόγματος των ΜτΙ, που κατέστησε την θρησκεία γνωστή στην κοινή γνώμη, αποτελεί η άρνηση των οπαδών της να υποβληθούν στην ιατρική πρακτική της μετάγγισης ολικού αίματος¹⁴⁸. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά απορρίπτουν τη μετάγγιση αίματος λόγω της ρητής αναφοράς στην Αγία Γραφή¹⁴⁹ ότι οι άνθρωποι πρέπει να «απέχουν από αίμα»¹⁵⁰. Η άρνηση αυτή δημιουργεί προκλήσεις για τους ιατρούς, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που απειλείται η ζωή του ασθενούς. Σε πολλές χώρες, όπως στις Η.Π.Α., οι ενήλικοι Μάρτυρες έχουν το δικαίωμα να αρνηθούν τη μετάγγιση αίματος, ενώ στην Ελλάδα, η νομολογία προστατεύει αυτό το δικαίωμα μόνο σε ενηλίκους, επιβάλλοντας μεταγγίσεις σε ανηλίκους όταν κινδυνεύει η υγεία τους, παραβλέποντας τις επιθυμίες των γονέων.

Τέλος, όσον αφορά τις πρακτικές λατρείας των ΜτΙ, αξίζει να σημειωθεί ότι οι οπαδοί της θρησκείας δεν προσκυνούν το σταυρό ή άλλα θρησκευτικά σύμβολα ή εικόνες. Κάποιες βασικές πτυχές της λατρείας τους περιλαμβάνουν την προσευχή στον Ιεχωβά, τη συνεχή ανάγνωση και μελέτη της Γραφής και την ενεργό συμμετοχή

---

¹⁴³ Δανιήλ 7:27, 2 Τιμόθεο 2:12, Αποκάλυψη 5:9, 10, 14:1, 3.

¹⁴⁴ Δανιήλ 2:44, Ματθαίος 6:9, 10.

¹⁴⁵ Ψαλμός 146:4, Εκκλησιαστής 9:5, 10.

¹⁴⁶ Αποκάλυψη 20:14, 15.

¹⁴⁷ Ματθαίος 19:4-9, <https://www.jw.org/>.

¹⁴⁸ Σειρά άρθρων Αναίμακτη Ιατρική και Χειρουργική, 2008-02-08, Wayback Machine., όπως δημοσιεύτηκε στο «Ξύπνα!».

¹⁴⁹ Η πεποίθηση αυτή συνδέεται με εντολές που δόθηκαν στον Νώε μετά τον Κατακλυσμό και στο Ισραήλ μέσω του Μωσαϊκού Νόμου.

¹⁵⁰ Πράξεις 15:28, 29.

σε συναθροίσεις για προσευχή, μελέτη της Γραφής, ύμνους και ενθάρρυνση. Περαιτέρω, οι συγκεντρώσεις τους λαμβάνουν χώρα στις λεγόμενες «Αίθουσες Βασιλείας», όπου μελετούν τη Γραφή και συζητούν τα διδάγματα της πίστης τους. Δεν γιορτάζουν παραδοσιακές γιορτές, όπως τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, καθώς θεωρούν πως αυτές έχουν ειδωλολατρικές ρίζες. Επιπλέον, αρνούνται να συμμετέχουν σε πολιτικά ή στρατιωτικά καθήκοντα, όπως είναι οι εθνικές παρελάσεις και ο στρατός, καθώς θεωρούν ότι η πίστη τους δεν επιτρέπει ανάμειξη σε κοσμικά συστήματα, και ως εκ τούτου δεν δύνανται να αποδίδουν τιμές σε οιονδήποτε πέραν του Θεού. Είναι οργανωμένοι σε εκκλησίες, καθεμιά από τις οποίες επιβλέπεται από μια ομάδα πρεσβυτέρων, που δεν αποτελούν κλήρο και δεν πληρώνονται για τις υπηρεσίες τους. Σύμφωνα δε, με την επίσημη παγκόσμια ιστοσελίδα τους, έως τον Αύγουστο του 2018, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αριθμούσαν παγκοσμίως περισσότερα από 8,6 εκατομμύρια ενεργά μέλη ανά τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων 28.254 μελών στην Ελλάδα¹⁵¹.

4. Ζητήματα που απασχόλησαν την νομολογία:

Η πορεία των Μαρτύρων του Ιεχωβά στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει τη δυσκολία εναρμόνισης της θρησκευτικής ελευθερίας με την παραδοσιακή θρησκευτική και κοινωνική δομή της χώρας. Στην χώρα μας, οι ΜτΙ κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, ανά τα χρόνια, νομικές προκλήσεις και διαμάχες, ιδίως όσον αφορά την άρνησή τους να συμμετάσχουν σε πολιτικές διαδικασίες και να εκπληρώσουν την στρατιωτική τους θητεία. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά προσέφυγαν επανειλημμένα στη δικαιοσύνη, τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο, για να υπερασπιστούν το δικαίωμά τους στη θρησκευτική ελευθερία. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετώπισαν ήταν η απαγόρευση του προσηλυτισμού, που θεσπίστηκε με νόμο στην Ελλάδα και εφαρμόστηκε με αυστηρότητα, κυρίως κατά των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Επιπλέον, οι προσωπικές, εκπαιδευτικές και επαγγελματικές τους επιλογές επηρεάστηκαν από την πίστη τους, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν διακρίσεις στα πλαίσια της οικογένειας, της εργασίας και της εκπαίδευσής τους. Οι διώξεις και οι περιορισμοί που αντιμετώπισαν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά στην Ελλάδα προκάλεσαν πολλαπλώς τη διεθνή κατακραυγή. Διεθνείς οργανισμοί και Δικαστήρια, όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καταδίκασαν την Ελλάδα για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Μαρτύρων του Ιεχωβά, αναγκάζοντας τη χώρα να τροποποιήσει ορισμένες από τις νομοθεσίες της και να υιοθετήσει μια πιο ανεκτική στάση απέναντι στη θρησκευτική αυτή μειονότητα. Τις περιπτώσεις αυτές θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε, να κατηγοριοποιήσουμε και να αναλύσουμε στο μέρος που ακολουθεί.

i. Γάμος:

Ένα από τα πρώτα, χρονικά, ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική νομολογία, σχετικά με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, αφορά την αναγνώριση του υποστατού της

---

¹⁵¹ <https://www.jw.org/>.

τέλεσης γάμου κατά το ως άνω δόγμα. Το ζήτημα αυτό, όπως θα εκτεθεί λεπτομερώς κατωτέρω, συνδέεται άρρηκτα με το ερώτημα περί του εάν η θρησκεία των ΜτΙ αποτελεί γνωστή θρησκεία ή όχι. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην περίοδο πριν το 1982, όταν ο πολιτικός γάμος δεν ήταν θεσμοθετημένος¹⁵² και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά επιθυμούσαν να τελούν θρησκευτικούς γάμους. Η επιθυμία τους αυτή συνάντησε εξ αρχής την άμεση αντίδραση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Επισημαίνεται, προκαταρκτικά, ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, δεν επιδιώκουν την αναγνώριση της θρησκείας τους ως μοναδικής αληθινής από την Πολιτεία, διεκδικούν, όμως, το δικαίωμα να πιστεύουν, να εκφράζονται και να ζουν ελεύθερα, σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Ήδη από την εμφάνιση της θρησκευτικής ομάδας στη χώρα, οι ελληνικές αρχές αρνήθηκαν την καταχώρηση των γάμων που τελούνταν κατά το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, στα Ληξιαρχεία¹⁵³. Ωστόσο, τα πράγματα έμελλε να αλλάξουν το έτος 1927, όταν η Εισαγγελία του Αρείου Πάγου, με την υπ' αριθ. 7/1927 γνωμοδότησή της, υπογεγραμμένη από τον Γεώργιο Χοϊδά, αναγνώρισε την εγκυρότητα των θρησκευτικών γάμων ανεξαρτήτως δόγματος και συγκεκριμένα όρισε ότι: *«Γάμος (θρησκευτικός) που τελείται μεταξύ δύο προσώπων σύμφωνα με το οποιοδήποτε δόγμα στο οποίο πιστεύουν, είναι καταρχήν απόλυτα σεβαστός και άρα πρέπει να καταχωρείται στα ληξιαρχικά βιβλία του κράτους. Γάμος που έγινε κατά τα κρατούντα στην εκκλησία των σπουδαστών της Γραφής ή χιλιαστών δεν προσκρούει στην ηθική ή τη δημόσια τάξη ούτε προσβάλλει το κοινό θρησκευτικό αίσθημα. Κατά συνέπεια οι ληξιαρχοί υποχρεούνται να συντάξουν και να έγκυρα συντάσσουν τη σχετική ληξιαρχική πράξη γάμου.»*. Την ως άνω γνωμοδότηση ακολούθησε σφοδρή αντίδραση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία απέστειλε το υπ' αριθ. 2266/15.2.1.928 έγγραφο προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, το 1928, να εκδοθεί η υπ' αριθ. 80861/14.3.7.28 εγκύκλιος, με την οποία δόθηκε σύσταση σε Εισαγγελείς και Ληξιαρχούς να μην προχωρούν στην καταχώρηση, στα ληξιαρχικά βιβλία, γάμων που τελέσθηκαν κατά το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος προκάλεσε σοβαρά κοινωνικά και νομικά προβλήματα, ιδίως σε θέματα που αφορούν την οικογενειακή κατάσταση των πιστών. Χήρες έχασαν τις συντάξεις τους και τα κληρονομικά τους δικαιώματα, εργάτες στερήθηκαν οικογενειακά επιδόματα, ενώ πολλοί σταμάτησαν να απολαμβάνουν ιατρική περίθαλψη για τα παιδιά τους.

Το ζήτημα επανήλθε το 1947, με την υπ' αριθ. 1/1947, γνωμοδότηση της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, η οποία επαναβεβαίωσε την εγκυρότητα των γάμων που τελούνταν κατά το ως άνω δόγμα¹⁵⁴. Παρά ταύτα, το 1970, η Ολομέλεια του Νομικού

¹⁵² Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου βλ. ΦΕΚ 46/ Α/7.4.1982.

¹⁵³ Ι. Παναγόπουλος, «Μάρτυρες του Ιεχωβά (Χιλιασταί) και το κύρος των μεταξύ αυτών τελουμένων γάμων», Νομικό Βήμα 17 (1969), σελ. 526-527.

¹⁵⁴ Η υπ' αριθ. 1/1947 γνωμοδότηση της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου, με την υπογραφή του Αγγέλου Μπουρόπουλου, κατέληγε στο εξής συμπέρασμα: *«Η αίρεση των χιλιαστών είναι γνωστή στην Ελλάδα, δηλαδή φανερή, χωρίς κρυφά δόγματα και λατρεία και δεν αντιβαίνει στην ηθική και στη δημόσια τάξη. Κατά συνέπεια οι γάμοι μεταξύ χιλιαστών είναι έγκυροι και θα πρέπει να καταχωρίζονται στα ληξιαρχικά βιβλία.»*

Συμβουλίου του Κράτους, επηρεασμένη από τις συνεχείς αντιδράσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας, εξέδωσε την υπ' αριθ. 919/1970 γνωμοδότηση, με την οποία έκρινε τους γάμους των Μαρτύρων του Ιεχωβά ως ανυπόστατους, με το επιχείρημα, για ακόμη μια φορά, ότι η θρησκεία τους δεν αποτελεί «γνωστή θρησκεία» κατά την έννοια του Συντάγματος. Η γνωμοδότηση αυτή προκάλεσε περαιτέρω νομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, όπως η αμφισβήτηση της νομιμότητας των τέκνων που γεννήθηκαν από τους γάμους αυτούς. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, ακόμα και στα πλαίσια της ίδιας οικογένειας, τέκνα που γεννήθηκαν πριν το 1970 θεωρήθηκαν γνήσια τέκνα, γεννημένα εντός γάμου, και τέκνα που γεννήθηκαν μετά το 1970 θεωρήθηκαν νόθα¹⁵⁵. Ο τότε «Υπουργός» Εσωτερικών, Παττακός, εξέδωσε εγκύκλιο που υποχρέωνε τους γονείς, των οποίων τα παιδιά είχαν γεννηθεί από γάμο ιερολογημένο κατά το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, να δηλώνουν τα παιδιά τους ως εξώγαμα. Εάν δεν συμμορφώνονταν, καλούνταν να αντιμετωπίσουν ποινικές διώξεις¹⁵⁶.

Ένα από τα πιο φρικτά περιστατικά της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας αφορούσε την περίπτωση του Δημήτρη Καζάνη, Μάρτυρος του Ιεχωβά, ο οποίος εξαναγκάστηκε να διατηρήσει το νεκρό σώμα του παιδιού του στο ψυγείο του σπιτιού του, για περίπου μια εβδομάδα, επειδή οι αρμόδιες αρχές επέμεναν να μην του χορηγούν άδεια ταφής αν δεν δήλωνε το τέκνο του ως εξώγαμο¹⁵⁷. Το περιοδικό «ΕΠΙΚΑΙΡΑ», με άρθρο του, το 1973, κατήγγειλε τον θρησκευτικό φανατισμό που οδηγεί σε τέτοιες καταστάσεις, διερωτώμενο εάν η Ελλάδα είχε επιστρέψει στον Μεσαίωνα. Το εν λόγω άρθρο τόνιζε τη συστηματική, οργανωμένη και μεθοδική καταπίεση που υφίσταντο τα παιδιά των Μαρτύρων του Ιεχωβά από τις δημόσιες υπηρεσίες της εποχής¹⁵⁸.

Το 1975, το Συμβούλιο της Επικρατείας έδωσε μια οριστική λύση στο ζήτημα, αναγνωρίζοντας την εγκυρότητα των γάμων των Μαρτύρων του Ιεχωβά και τα δικαιώματα των τέκνων που προέκυψαν από αυτούς. Με τις υπ' αριθ. 2105/1975 και 2106/1975 αποφάσεις του¹⁵⁹, δέχθηκε ότι: «*Το δόγμα των ΜτΙ αποτελεί δόγμα αναγνωρισμένο κατά την έννοια του άρθρου 1371 Α.Κ. Γάμος που τελέσθηκε κατά τους τύπους του δόγματός τους δεν είναι ανυπόστατος και τα τέκνα που προήλθαν από το*

¹⁵⁵ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 311.

¹⁵⁶ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δ. Κόρδα, ο οποίος καταδικάστηκε με την υπ' αριθ. 525/4-4-1975 απόφαση του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Πύργου, σε χρηματική ποινή 3.000 δραχμών, καθώς δεν προέβη σε δήλωση του τέκνου του ως εξώγαμου, ό.π.

¹⁵⁷ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 312.

¹⁵⁸ «*Ξαναγυρίσαμε λοιπόν στο Μεσαίωνα; Το Σύνταγμα, οι νόμοι, οι αποφάσεις του Αρείου Πάγου και του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, κατοχυρωμένα δικαιώματα και αυτή ακόμα η έννοια του ανθρωπισμού αγνοούνται, καταπατούνται, καταδολιεύονται, περιφρονούνται, σε βάρος μάλιστα μικρών παιδιών ζωντανών ή και ΝΕΚΡΩΝ. Αν η περίπτωση της μικρής μαθήτριας Ελένης Ντούρου αποκάλυψε τη μισαλλοδοξία, την ευθυνοφοβία, τη στενότητα των αντιλήψεων, την προκατάληψη, την έλλειψη ψυχραιμίας και τις αντιπαιδαγωγικές μεθόδους μιας δασκάλας, με αποτέλεσμα να εξεγερθεί η Κοινή Γνώμη, τι πρόκειται να συμβεί άραγε όταν πληροφορηθεί το Πανελλήνιο τον διωγμό που υφίστανται αυτή τη στιγμή αμέτρητα παιδιά των ΜτΙ, όχι από μια ανεύθυνη δασκάλα αλλά επίσημα, συστηματικά, οργανωμένα, μεθοδικά, συλλογικά από τις δημόσιες υπηρεσίες.*», ό.π.

¹⁵⁹ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 119 – 124.

γάμο αυτό είναι γνήσια.»¹⁶⁰. Παρά την απόφαση αυτή, ωστόσο, ορισμένες κρατικές υπηρεσίες συνέχισαν να εμμένουν στην άποψη της ανυποστασίας των γάμων, εμφανώς επηρεαζόμενοι από την επικρατούσα θρησκεία. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε η άρνηση του Δήμου Θεσσαλονίκης, υπό την δημαρχία Κούβελα, να καταχωρήσει τις γεννήσεις και τους γάμους των Μαρτύρων του Ιεχωβά, προκαλώντας ιδιαίτερες δυσκολίες στις οικογένειες και οδηγώντας την Ελλάδα σε διεθνή καταδίκη¹⁶¹. Τη στάση αυτή υιοθέτησαν και ορισμένες δικαστικές αποφάσεις. Επρόκειτο για πολυσέλιδες αποφάσεις, οι οποίες επιχειρηματολόγησαν ότι τα δόγματα των ΜτΙ είναι κρυφά και επομένως δεν μπορούν να θεωρηθούν μέρος μιας γνωστής θρησκείας. Ωστόσο, το ίδιο το περιεχόμενό τους υπογραμμίζει την ειρωνεία αυτού του επιχειρήματος, δεδομένου ότι η άποψη ότι τα δόγματα των ΜτΙ είναι κρυφά, έρχεται σε άμεση αντίθεση με την λεπτομερή ανάλυσή τους από τις αποφάσεις αυτές. Παράδειγμα αποτελεί η υπ' αριθ. 92/1987 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ιωαννίνων, με την οποία, δεκατρία χρόνια μετά την έκδοση της υπ' αριθ. 2105/1975 απόφασης του ΣτΕ, έκρινε ανυπόστατο γάμο που τελέσθηκε μεταξύ ΜτΙ, καταλήγοντας ότι: «[...] οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν αποτελούν θρησκεία γνωστή κατά την έννοια του άρθρου 13§2 του Συντάγματος 1975/1986 [...] έτσι δεν απέκτησε ποτέ την ιδιότητα του τέκνου γεννημένου σε γάμο, γι' αυτό και πρέπει να απορριφθεί, να συμψηφισθεί δε η δικαστική δαπάνη μεταξύ των διαδίκων, γιατί η ενάγουσα είχε εύλογη αμφιβολία για την έκβαση της δίκης (άρθρο 179 ΚΠολΔ), η οποία δικαιολογείται και από διαφορετικές γνώμες, που διατυπώθηκαν, τόσο στην επιστήμη, όσο και την νομολογία.»¹⁶²

Συνολικά, η συνεχής εναλλαγή του νομοθετικού και νομολογιακού καθεστώτος αντικατοπτρίζει την επίμονη μισαλλοδοξία και τις διοικητικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά στην Ελλάδα, καθώς και τις προσπάθειες της Ορθόδοξης Εκκλησίας να επηρεάσει τις κρατικές αποφάσεις σε βάρος των θρησκευτικών δικαιωμάτων της θρησκευτικής αυτής κοινότητας.

ii. Εκπαίδευση:

Η εκπαίδευση για τα παιδιά των ΜτΙ υπήρξε ένας δύσβατος δρόμος, καθώς, συχνά, για να παραμείνουν στο σχολείο, υπέστησαν ταπεινώσεις και εξευτελισμούς, τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο. Αυτό οφείλεται κατά κόρον στην επιρροή της επικρατούσας θρησκείας, η οποία δεν περιορίζεται μόνο σε θρησκευτικό επίπεδο, αλλά επηρεάζει τους ΜτΙ σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο, καθώς και ως οικογενειάρχες και μαθητές.

¹⁶⁰ Καημενοπούλου Ε., «Εκπρόθεσμος υποβολή αιτήσεων ησφαλισμένων, Μαρτύρων του Ιεχωβά, προς λήψιν επιδόματος τοκετού και μητρότητας παρά Ταμείου Ασφαλίσεως, Γνωμοδότησις», Εφημερίς Ελλήνων Νομικών 42 (1975), σελ. 861.

¹⁶¹ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 314.

¹⁶² Η απόφαση αυτή εξαφανίστηκε με την υπ' αριθ. 181/1989 απόφαση του Εφετείου Ιωαννίνων, Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 297.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα συγκλονιστικό περιστατικό που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας στην Ελλάδα, όπου μια μικρή μαθήτρια δέχτηκε κακομεταχείριση από τη δασκάλα της, λόγω της άρνησής της να συμμετάσχει στην ομαδική προσευχή στο σχολείο¹⁶³. Η δασκάλα, εξοργισμένη από την άρνηση της μαθήτριας, την απομόνωσε στο υπόγειο του σχολείου μέχρι τη λήξη των μαθημάτων. Η μητέρα της μαθήτριας, αφού ενημερώθηκε από μια συμμαθήτρια της κόρης της για το περιστατικό, ανησύχησε και μετέβη στο σχολείο, όπου αντί να παραλάβει την κόρη της, συνελήφθη από την αστυνομία, κατόπιν καταγγελίας της δασκάλας. Στη δίκη που επακολούθησε, παρόλο που ο Εισαγγελέας της υπόθεσης, Σπύρος Κανίνιας, καταδίκασε ρητορικά τη συμπεριφορά της δασκάλας και ζήτησε την απαλλαγή της μητέρας, δεν απαγγέλθηκαν κατηγορίες εναντίον της δασκάλας. Το περιστατικό αυτό, αν και μεμονωμένο, αντανακλά μια βαθιά ριζωμένη νοοτροπία στην ελληνική κοινωνία, όπου οιαδήποτε, διαφορετική από την ορθοδοξία, θρησκευτική πεποίθηση, συχνά αντιμετωπίζεται με προκατάληψη και καχυποψία. Η νοοτροπία αυτή επηρεάζει ευρύτερα την κοινωνία και τις δομές της, γεγονός που διαφαίνεται από την πορεία της νομοθεσίας, της νομολογίας, τις εκδοθείσες εγκυκλίους και τη διδακτική ύλη ανά τα χρόνια.

Με την προβληματική ασχολήθηκε και το ΕΔΔΑ, το οποίο, ωστόσο, απέφυγε συστηματικά να επέμβει στις πολιτικές των συμβαλλόμενων κρατών. Στις γνωστές υποθέσεις Βαλσάμης κατά Ελλάδος¹⁶⁴ και Ευστρατίου κατά Ελλάδος¹⁶⁵, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού προγράμματος ανήκει στη δικαιοδοσία του εκάστοτε κράτους μέρους, το οποίο διαθέτει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης για τα ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση. Απεφάνθη, ωστόσο, ότι τα κράτη μέλη οφείλουν να εξετάσουν τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων, όπως προβλέπεται στο άρθρο 2§2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου. Κι αυτό διότι η έννοια της «πεποίθησης» είναι διαφορετική από τις έννοιες της «γνώμης» ή των «ιδεών», καθώς φέρει μεγαλύτερη βαρύτητα και σημασία¹⁶⁶.

Στην υπόθεση Ευστρατίου κατά Ελλάδος, μαθήτριες που ασπάζονταν το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά υπέστησαν το πειθαρχικό μέτρο αποβολής μιας ημέρας από το σχολείο, λόγω της άρνησης συμμετοχής στη μαθητική παρέλαση της εθνικής εορτής. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η υποχρεωτική συμμετοχή σε παρέλαση δεν προσβάλλει το δικαίωμα των γονέων, που είναι Μάρτυρες του Ιεχωβά, να εξασφαλίσουν ότι η μόρφωση και εκπαίδευση των παιδιών τους συνάδει με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις¹⁶⁷. Παρά την απόφαση αυτή, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 13 της ΕΣΔΑ, λόγω της έλλειψης δεύτερης βαθμίδας δικαιοδοσίας για την προσβολή της απόφασης αποβολής¹⁶⁸. Μετά την απόφαση του

¹⁶³ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 315.

¹⁶⁴ Υπόθεση Valsamis v. Greece, no. 21787/93 Reports of Judgments and Decisions 1996-VI.

¹⁶⁵ Υπόθεση Efstratiou v. Greece, no. 24095/94 Reports of Judgments and Decisions 1996-VI.

¹⁶⁶ Valsamis παρ. 25-27.

¹⁶⁷ Efstratiou παρ. 32 και Valsamis παρ. 31.

¹⁶⁸ Δ. Ζακαλκάς, Η πρόσβαση των μεταναστών στην ελληνική ιθαγένεια και το στοίχημα της πραγματικής ένταξης, 2016, σελ. 101-111, υποσ. 60, sakkoulas-online.

ΕΔΔΑ, η Ελλάδα συμμορφώθηκε άμεσα, εισάγοντας μηχανισμό δεύτερης βαθμίδας δικαιοδοσίας για τις αποφάσεις των σχολικών διευθυντών¹⁶⁹.

Διαχρονικά δεν έλειψαν, επίσης, κατηγορίες ότι το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας επιτρέπει την κυκλοφορία διδακτικών βιβλίων που περιέχουν ρατσιστικές και υποτιμητικές αναφορές προς άλλες θρησκείες. Τρανταχτό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο Θρησκευτικών της Β' Λυκείου του 1993, που περιείχε αναφορές στο δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, το οποίο και χαρακτήριζε ως αντιχριστιανικό, ενώ περιλαμβάνονταν και ερωτήσεις για τους μαθητές, που σαφώς προωθούσαν μίσος και διακρίσεις¹⁷⁰. Αυτού του είδους πρακτικές ενισχύουν σαφώς τις προκαταλήψεις και τον θρησκευτικό ρατσισμό, ενώ δίνουν την ευκαιρία σε δασκάλους με προκατειλημμένες απόψεις να καλλιεργήσουν εχθρότητα μεταξύ των μαθητών.

Επιπλέον, η επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία έχει καταφέρει να επιβάλει την άποψή της για τον ορθόδοξο προσανατολισμό της εκπαίδευσης, επιβάλλοντας ρυθμίσεις που καταπιέζουν τους ετερόδοξους μαθητές, όπως οι ΜτΙ. Αν και οι εγκύκλιοι προβλέπουν τρόπους απαλλαγής από την ομαδική προσευχή, το μάθημα των θρησκευτικών και τον εκκλησιασμό, πολλοί εκπαιδευτικοί εφαρμόζουν αυτές τις οδηγίες με τρόπο που προσβάλλει και στιγματίζει τους μαθητές. Σε απάντηση του φαινομένου αυτού, από το έτος 1995, οι ΜτΙ άρχισαν να υποβάλλουν δηλώσεις στα σχολεία, με τις οποίες αιτιολογούσαν τις θέσεις τους νομικά και θεολογικά. Ωστόσο, ορισμένοι διευθυντές σχολείων απέρριψαν αυτές τις δηλώσεις, απειλώνοντας τους γονείς με κατηγορίες προσηλυτισμού. Ο Συνήγορος του Πολίτη κλήθηκε να εξετάσει αναφορές των ΜτΙ, οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν ότι καθηγητής προέβαλε στην τάξη, κατά τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, βιντεοταινία ιδιωτικής παραγωγής με περιεχόμενο απαξιωτικό για την εν λόγω θρησκευτική κοινότητα¹⁷¹. Στην προκειμένη περίπτωση, ο ΣτΠ τόνισε ότι, ακόμα και εάν θεωρηθεί δεδομένος ο κατηχητικός χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών, δεν δικαιολογείται η εκτροπή σε αναφορές προσβλητικές εις βάρος άλλων δογμάτων, καθώς η ισορροπία ανάμεσα στον «κατηχητισμό» και τον θρησκευτικό αλληλοσεβασμό πρέπει να είναι οπωσδήποτε εφικτή¹⁷².

Η συζήτηση σχετικά με την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης μέσω της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών, έχει γεννήσει, εδώ και δεκαετίες, τριβές και αντιγνώμεις. Ενδεικτική του παρωχημένου τρόπου διδασκαλίας των θρησκευτικών στην Ελλάδα, αποτέλεσε και η πρόσφατη υπ' αριθ. 660/2018¹⁷³

¹⁶⁹ Π. Νάσκου-Περράκη/Ι. Τζιβάρας, Το Δικαίωμα στην Εκπαίδευση, 2021, σελ. 203, sakkoulas-online.

¹⁷⁰ Λ.χ. «Ποια στάση πρέπει να κρατάς ως Χριστιανός απέναντι στους Χιλιαστές;» ή «Ποια από τις θρησκευτικές πλάνες των χιλιαστών θεωρείς χειρότερη;» και «Γιατί οι χιλιαστές είναι αντίχριστοι;».

¹⁷¹ Γ. Ανδρουτσόπουλος, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά 1/2013.37-97, sakkoulas-online

¹⁷² Πόρισμα ΣτΠ 12513.02.2.3/18.11.2002, Νομοκανονικά 2/2003, σ. 194 και Ετήσια Έκθεση ΣτΠ 2002, Αθήνα, 2003, σ. 98, που εκδόθηκε εξ αφορμής φερόμενων ως απαξιωτικών χαρακτηρισμών σε βάρος της «Ευαγγελικής Εκκλησίας», οι οποίοι περιέχονταν σε αντιαπρετικό φυλλάδιο της Αποστολικής Διακονίας, με τίτλο «Τί πρέπει να γνωρίζουμε για τις αιρέσεις στην Ελλάδα;».

¹⁷³ ΣτΕ Ολ. 660/2018 (722333), Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ, ΑΡΜ 2018/1550.

απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την οποία η Ολομέλεια απεφάνθη επί αιτήσεως ακυρώσεως κατά της υπ' αριθ. 143575/Δ2/7.9.2016 Υπουργικής Αποφάσεως του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο» (Β' 2920/13.9.2016), με την οποία επήλθαν σημαντικές αλλαγές στην διεξαγωγή του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Στόχος του νέου Προγράμματος Σπουδών, το οποίο αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης και έντονου σχολιασμού στα εγχώρια ΜΜΕ, ήταν η διατήρηση του γνωσιακού και παιδαγωγικού χαρακτήρα που είχε μέχρι τότε, δηλαδή η διδασκαλία της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης, τέθηκε, ωστόσο, και ένας επιπλέον στόχος: το «άνοιγμα», όπως αναφέρεται στη Σκέψη 17 της εν λόγω απόφασης, στις θρησκευτικές παραδόσεις της Ευρώπης και σε άλλες θρησκείες. Η πλειοψηφία του ΣτΕ εκκίνησε τον συλλογισμό της με την σκέψη ότι στο επίμαχο πρόγραμμα διδασκαλίας εντοπίζονται σοβαρά ελλείμματα στο περιεχόμενο της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας. Παραδείγματος χάριν, δεν γίνεται σαφής αναφορά στην Αγία Τριάδα κατά την έκτη περίοδο της τρίτης τάξης, ο Ιησούς Χριστός παρουσιάζεται ως «ο αναμενόμενος Μεσσίας», «ο θαυμαστής δάσκαλος», «ένας αγαπητός φίλος», αλλά όχι ως ο Σωτήρας του κόσμου κ.α. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με πλειοψηφία 20 δικαστών, απεφάνθη ότι η θρησκευτική ελευθερία των ορθοδόξων χριστιανών φοιτητών, καθώς και των μαθητών άλλων θρησκευτικών καταβολών, παραβιάζεται με την εν λόγω υπουργική απόφαση. Κι αυτό διότι η ως άνω απόφαση όχι μόνο εμποδίζει την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης για τους αιτούντες, αλλά περιορίζει επίσης τη διδασκαλία της οικείας θρησκευτικής πίστης για ετερόδοξους ή άλλους θρησκευτικούς μαθητές. Έτσι, η Ολομέλεια του ΣτΕ ακύρωσε την προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση, κρίνοντας ότι ήταν αντίθετη προς τις διατάξεις των άρθρων του άρθρου 16§2, 13§1 και 4§1 του Συντάγματος, προς το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ, σε συνδυασμό με το άρθρο 9 και προς την διάταξη του άρθρου 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε λεπτομερώς στο πρώτο μέρος της παρούσας, σύμφωνα με την επικρατούσα στην θεωρία άποψη, το άρθρο 3 του Συντάγματος εισάγεται ως ένα είδος τιμητικής αναγνώρισης της Ορθοδοξίας, δεδομένου ότι αποτελεί κρίσιμο στοιχείο της εθνικής και πολιτισμικής μας παράδοσης. Δεδομένου του ως άνω χαρακτήρα του, ωστόσο, και της αρχής του ισόκυρου των συνταγματικών διατάξεων, το άρθρο 3 Σ δεν δύναται να περιορίσει τη θρησκευτική ελευθερία. Περαιτέρω, δεν δύναται να θεωρηθεί ότι η έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» σημαίνει ότι αυτή πρέπει να επικρατεί μέσω της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αντίθετα, η πλειοψηφία της απόφασης του ΣτΕ φαίνεται να παραβλέπει τις θεωρητικές και νομικές απόψεις της θεωρίας και της νομολογίας, σχετικά με το ζήτημα αυτό. Η πλειοψηφία ακολουθεί άκριτα τις απόψεις της Εκκλησίας, ειδικά μετά τη στροφή του Αρχιεπισκόπου Ιερώνυμου προς τις απόψεις του μακαριστού Χριστόδουλου. Συγκεκριμένα, η Ολομέλεια υιοθετεί την άποψη ότι οι ορθόδοξοι γονείς, ως πλειοψηφία, έχουν το δικαίωμα να απαιτούν θρησκευτική εκπαίδευση σύμφωνη με τα δικά τους πιστεύω. Αυτά τα πιστεύω διερμηνεύονται από την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία καθορίζει το περιεχόμενο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Η πλειοψηφία της απόφασης του ΣτΕ επαναλαμβάνει άκριτα τις θέσεις

της Εκκλησίας, παραβλέποντας τη θρησκευτική ελευθερία και οδηγώντας σε έναν υποχρεωτικό κατηχητισμό. Με τον τρόπο αυτό, μαθητές υφίστανται περιορισμούς στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, παρά το γεγονός ότι παραμένει ορατή η δυνατότητα να υιοθετηθεί μια πιο ανεκτική και ισορροπημένη προσέγγιση.

iii. Επαγγελματική ζωή:

Παρά τις προσπάθειες για την εξάλειψη της μισαλλοδοξίας και των διακρίσεων, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά έχουν κληθεί να αντιμετωπίσουν πλήθος διακρίσεων κατά την επαγγελματική τους ζωή στη χώρα μας. Χαρακτηριστικό περιστατικό αποτελεί εκείνο που βίωσε η Μαρία Βαχαράκη, Μάρτυρας του Ιεχωβά, το 1992¹⁷⁴. Η Βαχαράκη εργαζόταν ως μαγείρισσα στον Κρατικό Παιδικό Σταθμό Πολυκάρπης. Όταν φανέρωσε στο σχολείο που εργαζόταν τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, ζητώντας την απαλλαγή του τέκνου της από το μάθημα των θρησκευτικών, ο ιερέας της κοινότητας υπέβαλε αναφορά στον Μητροπολίτη Χρυσόστομο. Εκείνος απήντησε με μια επιστολή, στις 23 Νοεμβρίου 1992, στην οποία ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι η Μαρία Βαχαράκη θα έπρεπε να απολυθεί από τη θέση της, κατηγορώντας την για «αθέμιτο προσηλυτισμό» και χαρακτηρίζοντας τη θρησκευτική ομάδα στην οποία ανήκει ως «αντικοινωνική και αντεθνική οργάνωση». Στη συνέχεια δε, και προκειμένου να ασκήσει πίεση στην τοπική κοινότητα και στον ιερέα, ώστε να προωθήσουν την απόλυσή της, έθεσε τον ιερέα σε αργία μέχρι να επιτευχθεί η απομάκρυνση της Βαχαράκη από τη θέση της¹⁷⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ως άνω έγγραφο του Μητροπολίτη κοινοποιήθηκε στον Νομίατρο, στον Πρόεδρο της Κοινότητας Πολυκάρπης και στον παιδικό κρατικό σταθμό Πολυκάρπης. Αν και η κοινή γνώμη αντέδρασε, με αποτέλεσμα να λήξει η αργία του ιερέα, η μαγείρισσα βρέθηκε αντιμέτωπη με την ανεργία, επειδή τόλμησε να ασκήσει το νόμιμο δικαίωμά της, υποβάλλοντας δήλωση για την απαλλαγή του παιδιού της από το μάθημα των θρησκευτικών. Αναρωτιέται κανείς πώς βιώνει τη θρησκευτική ελευθερία αυτή η γυναίκα. Παρά τις εγκυκλίους, τι συμβαίνει στην πραγματικότητα;

Οι παρεμβάσεις της επικρατούσας θρησκείας καθίστανται ιδιαίτερες έντονες και όσον αφορά τον διορισμό εκπαιδευτικών στις σχολικές μονάδες. Παρά την εγγύηση της θρησκευτικής ελευθερίας από το Σύνταγμα, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά συχνά

¹⁷⁴ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 318.

¹⁷⁵ «Έχοντες υπ' όψιν: 1. Τις κανονικές, ηθικές ευθύνες ως Ποιμενάρχου [...] 2. Τα παραγγέλματα της Αγίας Γραφής, του Κυρίου ημῶν Ιησού Χριστού, των Αγίων Αποστόλων και Θεοφόρων Πατέρων [...] 4. Ότι ο Χίλιασμός είναι πολυεθνική, αντιχριστιανική, αντικοινωνική και αντεθνική οργάνωση [...] 7. Ότι η ανωτέρω Μαρία Βαχαράκη υπέβαλε στη Διεύθυνση του Δημοτικού Σχολείου Πολυκάρπης την υπ' αριθ. 314/14.10.1992 υπεύθυνη δήλωση με την οποία απαιτεί η κόρη της Βασιλική, μαθήτρια Δ' Τάξεως να εξαιρεθεί από το μάθημα των θρησκευτικών, την προσευχή, τον εκκλησιασμό [...] 8. Το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν κατέβαλες καμία αποτελεσματική προσπάθεια για την απόλυσή της και την απομάκρυνσή της από τον Κρατικό παιδικό σταθμό, όπου οπωσδήποτε ασκεί αθέμιτο προσηλυτισμό στις ψυχές των παιδιών, σε θέτουμε από σήμερα σε αργία επ' αόριστον από κάθε ιεροπραξία μέχρις ότου ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη και απομακρυνθεί η ανωτέρω χιλιάστρια από τη θέση που κατέχει. Ο Μητροπολίτης Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας Χρυσόστομος.».

αποκλείονται από την εκπαίδευση, ακόμα και από ιδιωτικά φροντιστήρια, λόγω της θρησκευτικής τους ταυτότητας. Ενδεικτικό της διάκρισης αυτής αποτελεί ένα έγγραφο του Υπουργείου Παιδείας του 1981, το οποίο, επικαλούμενο γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους από την περίοδο της δικτατορίας, αρνείται τον διορισμό πτυχιούχων Μαρτύρων του Ιεχωβά στην εκπαίδευση¹⁷⁶. Αν και με την ψήφιση του Ν.1771/1988 επιδιώχθηκε η αποκατάσταση του ζητήματος, επιτρέποντας τον διορισμό δασκάλων και νηπιαγωγών άλλων δογμάτων σε δημόσια σχολεία, στην πράξη, η ψήφιση και εφαρμογή του νόμου υπήρξε ανεπαρκής. Η συνέχιση της εφαρμογής παλαιών δικτατορικών αποφάσεων αποτυπώνεται σε μεταγενέστερα έγγραφα του Υπουργείου, τα οποία εξακολουθούν να αποκλείουν τους Μάρτυρες του Ιεχωβά από την εκπαίδευση, υποστηρίζοντας ότι οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διακατέχονται από την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη. Η διάκριση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την ανεργία πολλών νέων, οι οποίοι, παρά τα απαιτούμενα προσόντα, αποκλείονται από το επάγγελμά τους, εξαιτίας των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίες δεν είναι από τη φύση τους ασυμβίβαστες προς τις επαγγελματικές τους επιλογές.

Ευτυχώς, όμως, υπήρξαν και φωτεινές εξαιρέσεις. Χαρακτηριστική είναι η υπ' αριθ. 1700/1983 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, με την οποία το Δικαστήριο απεφάνθη επί αιτήσεως ακυρώσεως της υπ' αριθ. Δ.2170/22-1-1982 πράξης του Υπουργού Παιδείας, περί αρνήσεως διορισμού της αιτούσης ως καθηγήτριας της Φιλολογίας της δημόσιας μέσης γενικής εκπαίδευσης, με την αιτιολογία ότι αυτή τυγχάνει Μάρτυρας του Ιεχωβά¹⁷⁷. Το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών έκρινε ότι η αιτιολογία της ως άνω πράξης είναι *«παράνομος και δη προεχόντως αντισυνταγματική»*. Κι αυτό διότι, το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά αποτελεί γνωστή θρησκεία κατά την έννοια του Συντάγματος, ενώ ταυτόχρονα η διοίκηση του σχολείου δεν επικαλέστηκε κάποιο συγκεκριμένο περιστατικό που θα μπορούσε να αποτελεί προσηλυτισμό ή να προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Η απόφαση αυτή επικυρώθηκε με την υπ' αριθ. 3533/1986 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁷⁸, η οποία, εύστοχα, έκρινε ότι *«η δημιουργία κωλύματος εν προκειμένω δεν θα ήτο συνταγματικώς ανεκτή, δοθέντος ότι [...] η φύσις των ανατιθεμένων έργων δεν συνδέεται αναγκαίως με την μετάδοσιν ιδεών, αρρήκτως συνυφασμένων προς τα διδάγματα της Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας. Ούτω κρίναν και το δικάσαν εφετεϊόν ορθώς τον νόμον ηρμήνευσε και εφήρμοσε και απορριπτέος ο περί του αντιθέτου λόγος εφέσεως ως και η έφεσις εν τω συνόλω της.»*¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 320.

¹⁷⁷ Ιωάννης Μ. Κονιδάκης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 158.

¹⁷⁸ ό.π.

¹⁷⁹ Π. Μούρκου, Η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενεήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, 2022, σ. 124, sakkoulas-online.

Σε αντίστοιχο συμπέρασμα κατέληξε και η υπ' αριθ. 574/1994 απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Πατρών¹⁸⁰, η οποία έκρινε επί αιτήσεως για χορήγηση άδειας διδασκαλίας σε ιδιωτικό φροντιστήριο της Αγγλικής γλώσσας. Η ως άνω απόφαση προσθέτει, περαιτέρω, ότι με βάση την αρχή της ισότητας, όπως αυτή καθιερώνεται στο άρθρο 4§1 Σ, δεν θα μπορούσε να θεσπιστεί το θρήσκευμα ή το δόγμα ως κώλυμα διορισμού εκπαιδευτικού ή παροχής άδειας διδασκαλίας σε φροντιστήριο, εφόσον μάλιστα πρόκειται περί γνωστού δόγματος ή θρησκευάτος, όπως είναι και αυτό των ΜτΙ.

Τα χρόνια που επακολούθησαν, και παρά το γεγονός ότι υπήρξε μια προσπάθεια εκ μέρους των Δικαστηρίων να εξομαλύνουν την κατάσταση, το Υπουργείο Παιδείας συνέχισε να αγνοεί τις αποφάσεις αυτές και να εφαρμόζει τις αποφάσεις της δικτατορίας. Αναρωτιέται κανείς εάν παρά την κατάργηση του «πιστοποιητικού νομιμοφροσύνης», ένα είδος «πιστοποιητικού θρησκευτικών φρονημάτων» εξακολουθεί να λειτουργεί ως εμπόδιο στην επαγγελματική ζωή και ανέλιξη των Μαρτύρων του Ιεχωβά.

Σήμερα, η νομοθεσία, τόσο σε διεθνές, όσο και σε ενωσιακό και εθνικό επίπεδο, στοχεύει πιο ενεργά στην εξάλειψη των διακρίσεων στην επαγγελματική ζωή, μέσω της θέσπισης απαγορευτικών κανόνων. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι Οδηγίες 2000/43, 2000/78 και 2006/54, οι οποίες θεσπίζουν ένα πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας, γενετήσιου προσανατολισμού και φύλου. Σε εθνικό επίπεδο, η ενσωμάτωση των εν λόγω Οδηγιών πραγματοποιήθηκε μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων, με κύριο νομοθέτημα τον Ν. 3304/2005, ο οποίος αργότερα αντικαταστάθηκε από τον Ν. 4443/2016. Ο τελευταίος στοχεύει στη δημιουργία ενός ενιαίου και σαφούς πλαισίου για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης, επεκτείνοντας την απαγόρευση διακρίσεων σε επιπλέον χαρακτηριστικά¹⁸¹, διευρύνοντας έτσι το πεδίο προστασίας. Ο νόμος καλύπτει τη διάκριση στην πρόσβαση στην απασχόληση, στις συνθήκες και τους όρους εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της αμοιβής, καθώς και στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης.

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων, όπως των ΜτΙ, δεν πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στη συμμόρφωση με τη νομοθεσία. Πρέπει να αποτελεί ουσιαστικό μέρος της προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ενός πιο συμπεριληπτικού εργασιακού περιβάλλοντος.

iv. Οικογένεια – Επιμέλεια τέκνων:

---

¹⁸⁰ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 357.

¹⁸¹ Όπως το χρώμα, η εθνική καταγωγή, οι γενεαλογικές καταβολές, οι χρόνιες παθήσεις, η οικογενειακή κατάσταση, η ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά φύλου.

Ένας από τους πιο ευαίσθητους τομείς στους οποίους οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αντιμετωπίζουν διαχρονικά δυσκολίες, λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και της εκδήλωσής τους, αποτελεί η οικογενειακή ζωή. Ζητήματα συχνά ανακύπτουν, όταν ένας από τους συζύγους ασπάζεται το δόγμα των ΜτΙ και ο άλλος όχι. Στις περιπτώσεις που παίρνουν τη δικαστική οδό, ιδίως όσον αφορά την διεκδίκηση της επιμέλειας των τέκνων, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των ΜτΙ χρησιμοποιούνται συχνά ως επιχείρημα στις δικαστικές διαμάχες, παρά το γεγονός ότι το Σύνταγμα διασφαλίζει την ισότητα των πολιτών και την ανεξαρτησία των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων από θρησκευτικές πεποιθήσεις¹⁸².

Το ζήτημα καθίσταται σαφές μέσα από την ανάλυση δικαστικών αποφάσεων, όπου η θρησκεία των Μαρτύρων του Ιεχωβά χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για τον αποκλεισμό τους από την επιμέλεια των τέκνων τους. Το πλήθος των σχετικών δικαστικών αποφάσεων είναι χαρακτηριστικό του μεγέθους του προβλήματος¹⁸³. Οι σχετικές δικαστικές αποφάσεις είναι δε, σχεδόν στο σύνολό τους, πολυσέλιδες και άκρως λεπτομερείς.

Για να κατανοήσουμε το μέγεθος του προβλήματος, αξίζει να αναφερθούμε στην υπ' αριθ. 9926/1987 απόφαση του Εφετείου Αθηνών¹⁸⁴. Η ως άνω απόφαση επικύρωσε την υπ' αριθ. 1794/1986 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών, η οποία απεφάνθη επί αγωγής, με αίτημα την ανάθεση της γονικής μέριμνας των τέκνων στην ενάγουσα μητέρα. Το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών έκρινε ακατάλληλη για την επιμέλεια των παιδιών της την μητέρα, η οποία ασπαζόταν το δόγμα των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό, ότι το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών, με την απόφασή του, είχε αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι οι Χιλιαστές αποτελούν «πολυεθνική οργάνωση, που εδρεύει στο Μπρούκλιν της Νέας Υόρκης, η οποία επιδιώκει αγνώστους σκοπούς και εξυπηρετεί απροσδιόριστα συμφέροντα». Η εφετειακή απόφαση αποφεύγει να λάβει θέση σχετικά με το εάν το δόγμα των ΜτΙ αποτελεί γνωστή θρησκεία, παρά το γεγονός ότι με τις υπ' αριθ. 2105/1975 και 2106/1975 αποφάσεις του, το ΣτΕ είχε ήδη επιληφθεί επί του θέματος. Με την υπ' αριθ. 9926/1987 απόφασή του, το Εφετείο Αθηνών υποστήριξε ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της μητέρας προκάλεσαν εντάσεις στον γάμο της, γεγονός που οδήγησε στη διάσπαση της έγγαμης συμβίωσης. Έκρινε, περαιτέρω, ότι η μητέρα ήταν ακατάλληλη για την ανατροφή των τέκνων της, και η επικοινωνία της με αυτά έπρεπε να περιοριστεί αυστηρά, υπό την παρουσία του πατέρα ή άλλου προσώπου εμπιστοσύνης του, λόγω της «προσπάθειάς της να προσηλυτίσει τα παιδιά της», πράξη η οποία θεωρήθηκε αξιόποινη. Στην υπόθεση αυτή, ενδιαφέρον, και ανησυχία,

---

¹⁸² Α. Κοτζάμπαση, Η θρησκευτική ελευθερία στις οικογενειακές έννομες σχέσεις, σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα, 2019, σελ. 40, sakoulas-online.

¹⁸³ Ενδεικτικά: ΑΠ 728/1983, ΜΠρΗρ 245/1986, ΕφΑθ 9926/1987, ΜΠρΠατ 1328/1987, ΜΠρΧαλ 440/1987, ΜΠρΚας 12/1988, ΜΠρΑγρ 120/1992, ΜΠρΚοζ 174/1993, ΜΠρΘ 1080/1995, ΜΠρΘ 25045/1996, ΑΠ 1424/1998, ΕφΘ 1433/2003 κ.α.

¹⁸⁴ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 236.

προκαλεί το εξής: το Εφετείο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «το συμφέρον των ανηλίκων, στο οποίο και μόνο αποβλέπει το Δικαστήριο, επιβάλλει να ανατεθεί, τουλάχιστον τώρα που τα ανήλικα δεν έχουν διαμορφωμένη πλήρως την προσωπικότητά τους, στον εναγόμενο πατέρα τους, ο οποίος, όπως αποδεικνύεται από τα πάρα πάνω αποδεικτικά μέσα, φέρεται σ' αυτά με στοργή και αγάπη [...] και η διαπαιδαγώγησή τους θα είναι πληρέστερη και προ παντός ελεύθερη χωρίς να επηρεάζονται από τις δοξασίες της εναγομένης [...]». Κι αυτό παρά το γεγονός ότι λίγες παραγράφους πιο πάνω, η ίδια απόφαση αναφέρει ότι μετά τις προσπάθειες του πατέρα να πείσει την μητέρα να εγκαταλείψει τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, «τα επεισόδια ήταν καθημερινά μεταξύ τους, κατά τα οποία ο εναγόμενος την απειλούσε ότι θα την σκοτώσει, ότι θα την χωρίσει και ότι θα την διώξει από το σπίτι τους.». Η απόφαση συνεχίζει αναφέροντας ότι «Με την άρνησή της τα πράγματα οξύνθηκαν και ο εναγόμενος την κτύπησε σε διάφορα μέρη του σώματός της και την εξύβρισε με διάφορες μειωτικές της αξιοπρέπειάς της λέξεις και την έδιωξε από την συζυγική κατοικία. [...] Υποβλήθηκε δε απ' αυτή εναντίον του εναγομένου μήνυση για κακόβουλη βλασφημία, απλές σωματικές βλάβες, εξύβριση και υπεξαίρεση [...]». Φαίνεται πως το Εφετείο θεωρεί την πιθανότητα προσηλυτισμού πιο ανησυχητική από τις κατηγορίες για ενδοοικογενειακή βία και σωματική βλάβη.

Αντιστοίχως, με την υπ' αριθ. 12/1988 απόφασή του¹⁸⁵, το Μονομελές Πρωτοδικείο Καστοριάς απέρριψε το αίτημα ενός πατέρα, Μάρτυρα του Ιεχωβά, για γονική μέριμνα, υποστηρίζοντας ότι η παραμονή των παιδιών κοντά του θα τα εξέθετε σε προσηλυτισμό, με δυσμενή αποτελέσματα για την προσωπικότητά τους. Η υπ' αριθ. 245/1986 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου¹⁸⁶ αναφέρει μεταξύ άλλων ότι οι Χιλιαστές είναι «μέλη μιας οργανώσεως, η οποία χρησιμοποιώντας εντονώτατα και συχνότατα «ανήθικα» και «ανέντιμα» (απατηλά) μέσα για να διεισδύει στη θρησκευτική συνείδηση ετερόδοξων προς το σκοπό μεταβολής της τελευταίας [...] Εξ άλλου ο χιλιασμός, του οποίου η έδρα είναι στην αλλοδαπή (Μπρούκλιν της Ν. Υόρκης των Η.Π.Α.), ενόψει των κακοδεξιών του και των αντιστοίχων προς αυτές ενεργειών του, είναι αντίθετος και προς τη δημόσια τάξη, δεδομένου ότι καταφρονεί και υβρίζει τις Εθνικές σημαίες, αρνείται τη στράτευση και χαρακτηρίζει τις κυβερνήσεις των κρατών ως την ορατή οργάνωση του Σατανά, ενώ έχει ταχθεί, στο παρελθόν τουλάχιστον, επίσημα υπέρ της δημιουργίας παγκοσμίου θεοκρατικού αλλοεθνούς Κράτους. [...] Έτσι γίνεται αυτονόητο ότι τα προαναφερόμενα ανήλικα κοντά στη μητέρα τους θα διατρέχουν τον άμεσο κίνδυνο να γίνουν και αυτά, όπως εκείνη είναι τώρα, μέλη μιας οργανώσεως, παρανόμως και ανηθίκως ενεργούσης [...]». Πλήθος άλλων αποφάσεων επιβεβαιώνουν την αρνητική στάση της ελληνικής δικαιοσύνης απέναντι στους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Το περιεχόμενό τους συνοψίζει την κατάσταση, αναδεικνύοντας ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά βιώνουν συστηματική θρησκευτική διάκριση στην Ελλάδα, με τη θρησκεία τους να χρησιμοποιείται ως εργαλείο αποκλεισμού τους από τα γονικά δικαιώματα, παρά τις συνταγματικές

¹⁸⁵ ΜΠΡ Καστοριάς 12/1988 (17540), ΑΡΧΝ/1988 (327).

¹⁸⁶ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 224.

διασφαλίσεις. Η κατάσταση αυτή αποκαλύπτει μια μορφή θρησκευτικής καταπίεσης που υπονομεύει τις αρχές της θρησκευτικής ελευθερίας και της ισότητας των πολιτών. Εάν λάβει κανείς υπόψη του τα σκεπτικά των ως άνω αποφάσεων, αντιλαμβάνεται ότι οι ΜτΙ στην Ελλάδα έζησαν, τις τελευταίες δεκαετίες, υπό καθεστώς θρησκευτικής δικτατορίας της σκληρότερης μορφής.

v. Σωματεία:

Η προβληματική της κατά το Σύνταγμα έννοιας της γνωστής θρησκείας, συντράφευσε τους Μάρτυρες του Ιεχωβά και κατά την άσκηση του κατοχυρωμένου στο άρθρο 12 Σ δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Σύμφωνα με το άρθρο 12 Σ: *«Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια.»*.

Πριν από την ψήφιση και εφαρμογή του Ν. 4301/2014, οι θρησκευτικές κοινότητες χρησιμοποιούσαν τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα για να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα, επιλέγοντας συχνά τη μορφή σωματείων ή εταιρειών. Ωστόσο, αυτή η μορφή δεν εξυπηρετούσε την αμιγώς θρησκευτική τους φύση. Επιπλέον, δημιουργούνταν συνεχώς εμπόδια σε θρησκευτικές μειονότητες κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους, λόγω της έλλειψης σαφούς και ειδικής σχετικής ρύθμισης. Χαρακτηριστική είναι, και εδώ, η περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά, οι οποίοι, στην προσπάθειά τους να ασκήσουν τα δικαιώματά τους και να συστήσουν σωματεία με θρησκευτικό χαρακτήρα, αντιμετώπισαν τη σκληρότητα των ελληνικών δικαστηρίων. Από το έτος 1983 έως και το 1987, οι ΜτΙ απευθύνθηκαν πολλαπλώς στην ελληνική δικαιοσύνη, ζητώντας την αναγνώριση και την εγγραφή του σωματείου με την επωνυμία «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΟΥ ΙΕΧΩΒΑ» στα βιβλία σωματείων του αρμοδίου Πρωτοδικείου της εκάστοτε περιοχής. Σε πολλές περιπτώσεις, τα ελληνικά δικαστήρια είτε διέταξαν την επανάληψη της συζήτησης¹⁸⁷, με την αιτιολογία ότι «δεν καθίσταται σαφής ο σκοπός του ρηθέντος σωματείου, ίνα ερευνηθή η αντίθεσις ή μη τούτου προς την Δημόσια τάξιν και τα εν Ελλάδι κρατούντα χρηστά ήθη [...]», είτε απέρριψαν τις αιτήσεις, κάνοντας δεκτό ότι «ο Χιλιασμός ή Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν απολαμβάνουν συνταγματικής προστασίας, διότι [...] δεν αποτελούν «γνωστή θρησκεία»», ότι η αναγνώριση του σωματείου των ΜτΙ «ηδύνατο μεν να δημιουργήσει κίνδυνον βλάβης εις τα έννομα συμφέροντα της Εκκλησίας της Κρήτης και των αποτελούντων την Εκκλησιαστικήν Αρχήν της Αρχιεπισκοπής και των Μητροπόλεων Κρήτης Αρχιερέων [...]»¹⁸⁸, και ότι «η επωνυμία και ύπαρξη του [...] λόγω της φερόμενης ως παραπλανητικής χρησιμοποιήσεως των λέξεων (όρων) «Χριστιανική Εκκλησία» και της γνωστής αθεμίτου προσηλυτιστικής δραστηριότητας των μελών και οπαδών του, δημιουργεί βλάβη και κίνδυνο βλάβης στα έννομα συμφέροντα της Εκκλησίας της Ελλάδος», και

¹⁸⁷ ΠΠρΗλ 90/1983, Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 162.

¹⁸⁸ ΠΠρΗρ 230/1983 και ΕφΚρ 509/1985, ό.π., σελ. 164, 184.

ως εκ τούτου «το καταστατικό αυτού αντιβαίνει προσέτι στις περί δημόσιας τάξεως διατάξεις των άρθρων 3 και 33 του Αστικού Κώδικα [...]»¹⁸⁹.

Συνεπεία των ανωτέρω, οι ΜτΙ αντιμετώπισαν προβλήματα και εμπόδια και κατά την απόλαυση συναφών δικαιωμάτων τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, ακόμα και στις περιπτώσεις που οι ΜτΙ κατάφεραν να συστήσουν σωματεία, αποκλείστηκαν επανειλημμένως από την εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 25§1 περιπτ. β' του Ν.Δ. 118/1973 «Περί Κώδικος φορολογίας κληρονομιών, δωρεών, προικών και κερδών εκ λαχείων», η οποία κατοχυρώνει την απαλλαγή από τη φορολογία για συγκεκριμένες κτήσεις, όταν οι δικαιούχοι είναι μη κερδοσκοπικά νομικά πρόσωπα που υφίστανται ή ιδρύονται νόμιμα στην Ελλάδα και επιδιώκουν, αποδεδειγμένα, εθνοφελείς, φιλανθρωπικούς, εκπαιδευτικούς, καλλιτεχνικούς ή κοινωφελείς σκοπούς, κατά την έννοια του άρθρου 1 του Α.Ν. 2039/1939¹⁹⁰. Ωστόσο, και στο πεδίο αυτό, με την ολοένα και μεγαλύτερη υιοθέτηση της κρίσης του ΣτΕ, περί αναγνώρισης του δόγματος των ΜτΙ ως γνωστής θρησκείας, κατά την έννοια του Συντάγματος, τα ελληνικά δικαστήρια σταδιακά άρχισαν σταδιακά να εφαρμόζουν τις σχετικές διατάξεις και στην περίπτωση των ΜτΙ¹⁹¹.

Τα πράγματα άλλαξαν οριστικώς με την ψήφιση και εφαρμογή του Ν. 4301/2014. Η ρύθμιση αυτή απαντά στην ανάγκη θεσμικής αναγνώρισης της θρησκευτικής συσσωμάτωσης ως έκφρασης του δικαιώματος θρησκευτικής αυτονομίας, εναρμονισμένης με την έννοια της γνωστής θρησκείας, όπως προβλέπεται στο Σύνταγμα. Κατάφερε δε να επιλύσει μακροχρόνια προβλήματα που η ελληνική πολιτεία δεν μπόρεσε να αντιμετωπίσει, όπως η έλλειψη νομικής προσωπικότητας για ιστορικές εκκλησίες και κοινότητες. Αυτή η έλλειψη ανάγκασε τις θρησκευτικές ομάδες να χρησιμοποιούν αδόκιμα μορφές ιδιωτικού δικαίου, όπως αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες ή σωματεία, κάτι που οδήγησε σε δυσλειτουργίες, όπως αναφέρθηκε λεπτομερώς ανωτέρω.

Ο Ν. 4301/2014 εισήγαγε για πρώτη φορά στην ελληνική νομοθεσία ρυθμίσεις που αφορούν τις θρησκευτικές κοινότητες, καθιερώνοντας ένα νέο νομικό πλαίσιο που τους επιτρέπει να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα. Ειδικότερα, το πρώτο άρθρο προσδιορίζει την έννοια της θρησκευτικής κοινότητας και τα κύρια συστατικά της στοιχεία: ένας επαρκής αριθμός φυσικών προσώπων (τουλάχιστον 300 άτομα), μια συγκεκριμένη θρησκευτική ομολογία, η παρουσία γνωστής θρησκείας, η μόνιμη εγκατάσταση σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, και ο σκοπός της συλλογικής έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επιπλέον, εισήχθη η έννοια του «Θρησκευτικού Νομικού Προσώπου», μια νέα μορφή νομικής οντότητας που προσομοιάζει στο σωματείο του Αστικού Κώδικα, αλλά περιλαμβάνει κρίσιμες διαφοροποιήσεις.

¹⁸⁹ ΠΠρΗρ 87/1986 (70930), ΑΡΜ/1986 (591).

¹⁹⁰ Κατά την έννοια του άρθρου 1 του Α.Ν. 2039/1939, κοινωφελής σκοπός είναι κάθε κρατικός, θρησκευτικός, φιλανθρωπικός και γενικά σκοπός επωφελής για το κοινό εν όλω ή εν μέρει.

¹⁹¹ ΠΠρΑθ 520/1989, ΔιοικΠρΘ 4301/2000 (Τριμ.), ΔιοικΠρΘ 764/2003 κ.α., Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 300, 392, 427.

Συνολικά, ο Ν. 4301/2014 καλύπτει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική έννομη τάξη, εισάγοντας για πρώτη φορά ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο για την αναγνώριση και τη λειτουργία των θρησκευτικών κοινοτήτων στην Ελλάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ως άνω σχέδιο νόμου τέθηκε σε δημόσια ηλεκτρονική διαβούλευση και έλαβε σχόλια όπως «μήπως πρέπει κυριε υπουργέ να το ξανασκευτείτε; Θα καταντήσουμε την χώρα μας δεξαμενή αιρέσεων, η συνέχεια ποιά θα είναι να διδάσκουμε και βουδισμό στα σχολεία μας;» και «γιατί καταστρέφετε πνευματικά την Χώρα;». Άλλοι φάνηκαν πιο ενημερωμένοι, τους προβλημάτισε, ωστόσο, η ευρύτητα της διατύπωσης του νόμου: «Το "σε ορισμένη γεωγραφική περιοχή" είναι αόριστο και πρέπει να αλλάξει. Το "γνωστή θρησκεία" πάλι είναι γνωστή νομική έννοια και καλώς ετέθη, καθώς ουσιαστικά αποκλείει μόνο τις θρησκείες με κρυφά δόγματα, δηλαδή τον αποκρυφισμό, τον τεκτονισμό κ.τ.ο.»¹⁹².

vi. Δημόσιες συναθροίσεις:

Οι συναθροίσεις αποτελούν κεντρικό στοιχείο της θρησκευτικής ζωής των Μαρτύρων του Ιεχωβά και έχουν ως σκοπό την ενίσχυση της πίστης τους, την προετοιμασία για το έργο κηρύγματος και την αίσθηση της κοινότητας. Αυτές οι συγκεντρώσεις πραγματοποιούνται τακτικά και περιλαμβάνουν μελέτη της Βίβλου, διδασκαλία και λατρευτικές δραστηριότητες. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά συνέρχονται δύο φορές την εβδομάδα στις Αίθουσες Βασιλείας, οι οποίες λειτουργούν ως κέντρα λατρείας. Μια από τις συναντήσεις περιλαμβάνει τη μελέτη των Γραφών και τη συζήτηση θεμάτων πίστης¹⁹³. Οι πιστοί μελετούν από κοινού την Αγία Γραφή και συζητούν τη σημασία των Γραφικών εδαφίων στη σύγχρονη ζωή. Η δεύτερη συνάντηση περιλαμβάνει μια δημόσια ομιλία που αφορά κάποιο θρησκευτικό ή ηθικό ζήτημα, ακολουθούμενη από τη μελέτη της «Σκοπιάς», του κύριου περιοδικού των Μαρτύρων, που χρησιμεύει ως οδηγός για την κατανόηση των Γραφών¹⁹⁴. Οι συγκεντρώσεις λειτουργούν ως ευκαιρία για την καλλιέργεια των δεσμών μεταξύ των μελών της κοινότητας, ενισχύοντας την αίσθηση της αλληλεγγύης και της στήριξης μεταξύ τους.

Και στο πεδίο αυτό, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά αντιμετωπίζουν προκλήσεις, οι οποίες τίθενται τόσο από κοινωνικές αντιδράσεις, όσο και από κρατικές παρεμβάσεις. Τα Δικαστήρια συχνά αποτέλεσαν ανάχωμα στις παρεμβάσεις του Κράτους. Χαρακτηριστική είναι η υπ' αριθ. 4635/1977 του Δ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁹⁵, με την οποία το ΣτΕ ακύρωσε την υπ' αριθ. 6424/Ι-61θ/5.7.1976 απόφαση του Διοικητού Χωροφυλακής Μαγνησίας, με την οποία απαγορεύθηκε γνωστοποιηθείσα συνάθροιση των Μαρτύρων του Ιεχωβά σε αγρόκτημα μιας εκ των αιτούντων, ως αντίθετη στο άρθρο 11 του Συντάγματος¹⁹⁶. Επισημαίνεται, στο σημείο αυτό, ότι ορθότερη για τα δικαιώματα της συνάθροισης και της ένωσης για θρησκευτικούς (ή αντιθρησκευτικούς) σκοπούς είναι η εφαρμογή της ειδικής

¹⁹² <http://www.opengov.gr/>.

¹⁹³ Νομοκανονικά, 2 (2018).

¹⁹⁴ <https://www.jw.org/>.

¹⁹⁵ ΣτΕ 4635/1977 (291104), NOB/1978 (423).

¹⁹⁶ Δ. Φιλίππου, Ερμηνευτικά ζητήματα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων (Άρθρο 11 Συντ.), ΔιΔικ 3/2021.359, sakkoulas-online.

διάταξης του άρθρου 13 παρ. 2. Κι αυτό διότι η νομική θεμελίωση στο άρθρο 11 Σ έχει ως κύρια συνέπεια ότι η συνταγματική προστασία του δικαιώματος κατά το άρθρο 11 Σ περιορίζεται στους Έλληνες πολίτες, σε αντίθεση με την προστασία του άρθρου 13§2 Σ, η οποία επεκτείνεται και στους αλλοδαπούς και ανιθαγενείς¹⁹⁷.

Περαιτέρω, η Ορθόδοξη Εκκλησία συχνά κατηγορεί τους Μάρτυρες του Ιεχωβά ότι οι χώροι συναθροίσεών τους δεν είναι ανοιχτοί στο κοινό, κάτι που όμως αποδίδεται στα εμπόδια που προκύπτουν λόγω της αναγκαιότητας έγκρισης χρήσης δημοσίων χώρων από τοπικούς μητροπολίτες. Επίσης, κι όταν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά προσπάθησαν να μισθώσουν δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους, συνάντησαν έντονη αντίδραση από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Ένα τέτοιο περιστατικό έλαβε χώρα το 1988, όταν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά ζήτησαν από την Πολιτεία να τους παραχωρηθεί το Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας στο Φάληρο, προκειμένου να πραγματοποιήσουν μια τετραήμερη διεθνή συνέλευση. Παρά τη σύναψη συμφωνητικού με τον Γενικό Γραμματέα Αθλητισμού, δύο ημέρες πριν από την προγραμματισμένη εκδήλωση, η διοίκηση του Σταδίου ανακάλεσε την παραχώρηση, επικαλούμενη λόγους ασφαλείας, τους οποίους δεν διευκρίνισε περαιτέρω¹⁹⁸. Η απόφαση αυτή προκάλεσε αντιδράσεις, όχι μόνο από τους Μάρτυρες του Ιεχωβά, αλλά και από τον Τύπο. Εφημερίδες όπως «ΤΑ ΝΕΑ» και η αγγλόφωνη «ATHENS NEWS» σχολίασαν επικριτικά την κατάσταση, επισημαίνοντας την παρέμβαση της Εκκλησίας και την παραβίαση συνταγματικών αρχών¹⁹⁹. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στο γεγονός ότι μια τέτοια πράξη θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη διεθνή εικόνα της Ελλάδας, ειδικά ενόψει της προσπάθειας της χώρας να διεκδικήσει τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996. Αν και η Κυβέρνηση δεν έδωσε κάποια εξήγηση για την ακύρωση της εκδήλωσης, η υπόθεση αυτή ανέδειξε τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά στην Ελλάδα, τόσο από θεσμικούς παράγοντες, όσο και από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Η υπόθεση πήρε διεθνείς διαστάσεις, προσθέτοντας στο συνολικό πρόβλημα της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας στη χώρα. Παρά τις προκλήσεις που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, οι ΜτΙ παρέμειναν ενεργοί, και οι συναθροίσεις τους παραμένουν μέχρι και σήμερα ακρογωνιαίος λίθος της θρησκευτικής τους ταυτότητας, διατηρώντας τη συνοχή και τη συνέχεια της κοινότητάς τους, μέσα από τη συνεχή λατρεία και την κοινή μελέτη της Αγίας Γραφής.

¹⁹⁷ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 393, αρ. 579, sakkoulas-online.

¹⁹⁸ Σύμφωνα με το από 1.8.1988, με αριθμό πρωτοκόλλου Φ32/4553 έγγραφο, από τη Διεύθυνση του Σταδίου:

«Θέμα: Αναβολή Συνεδρίου σας

Σχετ.: Επιστολή σας από 31.3.1988

Κύριοι,

Παρόλο που μεταξύ μας υπογράφηκε ιδιωτικό συμφωνητικό για να πραγματοποιήσετε το Συνέδριό σας στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας από 4-7/1988 εν τούτοις δεν θα μπορέσουμε να σας παραχωρήσουμε το χώρο για λόγους ασφαλείας του Σταδίου.

Ο Διευθυντής του ΕΠΑ/85 Σταδίου Ειρήνης και Φιλίας.», Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 328-329.

¹⁹⁹ ό. π., σελ. 329.

vii. Άδεια λειτουργίας ευκτηριού οίκου:

Μία από τις περιπτώσεις βαθύτερης παραβίασης των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων που εντοπίζεται διαχρονικά στη χώρα μας, είναι η απαίτηση για χορήγηση άδειας ίδρυσης και λειτουργίας των χώρων λατρείας. Ομοίως με τον νόμο για τον προσηλυτισμό, στον οποίο θα αναφερθούμε λεπτομερώς κατωτέρω, ο νόμος²⁰⁰ που καθιέρωσε το σύστημα παροχής άδειας από τις επίσημες αρχές, ψηφίστηκε περί τα τέλη της δεκαετίας του '30, υπό τη δικτατορία του Μεταξά, και εξακολουθεί να ισχύει μέχρι και σήμερα, παρά τον αναχρονιστικό του χαρακτήρα και τις σχετικές καταδίκες της χώρας από το ΕΔΔΑ. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, τα μέλη των θρησκευτικών μειονοτήτων είναι υποχρεωμένα να ζητούν και να λαμβάνουν την επίσημη άδεια του Υπουργού Θρησκευτικών Υποθέσεων για την ανέγερση και λειτουργία χώρου λατρείας. Αντιθέτως, ο μηχανισμός αυτός δεν ισχύει για την επικρατούσα θρησκεία, όταν αυτή επιδιώκει την ανέγερση νέας εκκλησίας. Η μόνη διαδικαστική απαίτηση για την Ορθόδοξη Εκκλησία είναι να λάβει τη συγκατάθεση του τοπικού μητροπολίτη, η οποία φυσικά είναι βέβαιη. Εντούτοις, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ανέγερση ή η θέση σε λειτουργία ναού υπόκειται, σε κάθε περίπτωση, στους περιοριστικούς όρους που ορίζονται από την Πολεοδομική Νομοθεσία.

Οι κρατικές αρχές, επί πολλά έτη, είχαν υιοθετήσει την πρακτική να αρνούνται να απαντήσουν στις αιτήσεις ανέγερσης ή λειτουργίας χώρων λατρείας των ενδιαφερόμενων μειονοτήτων, υιοθετώντας μια στάση «αναμονής». Η συνήθης τακτική ήταν να αποφεύγουν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους, δηλώνοντας ότι ήθελαν επιπλέον χρόνο για να συγκεντρώσουν όλες τις σχετικές πληροφορίες²⁰¹. Η σιωπή των κρατικών αρχών, εκτός από τα προφανή ουσιαστικά προβλήματα, προκάλεσε σημαντικά διοικητικά και διαδικαστικά προβλήματα, διότι οι θρησκευτικές κοινότητες δεν μπορούσαν να εκτιμήσουν με βεβαιότητα αν η αίτησή τους απορρίφθηκε και αν, και υπό ποιες προθεσμίες, μπορούσαν να ασκήσουν έφεση κατά της απόρριψης αυτής. Κατά συνέπεια, δεν εδύναντο να αμφισβητήσουν την αδράνεια των αρχών ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, και όταν προσπάθησαν να το πράξουν, ως επί το πλείστον, απέτυχαν. Στην πράξη, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, όπως και άλλες θρησκευτικές μειονότητες, αντιμετώπισαν δυσκολίες κατά τη διαδικασία αυτή, λόγω των ως άνω αναφερόμενων διοικητικών εμποδίων, αλλά και λόγω αντιδράσεων από την τοπική κοινωνία.

Η θέση των μειονοτήτων, μεταξύ των οποίων και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, σε σχέση με το ζήτημα της λειτουργίας των χώρων λατρείας βελτιώθηκε εμφανώς, πολύ προσφάτως, μέσα από μια σειρά αποφάσεων της Επιτροπής και του ΕΔΔΑ, οι οποίες καταδίκασαν την Ελλάδα για την επίμονη πρακτική της να σιωπά επί των αιτήσεων που κατατέθηκαν στις αρμόδιες αρχές. Δυστυχώς, ο ίδιος ο νόμος δεν έχει αντικατασταθεί, αλλά, όπως θα δούμε κατωτέρω, τίθεται πλέον σε εφαρμογή μόνο

²⁰⁰ Α.Ν 1363/1938 (ΦΕΚ Α'305), όπως αυτός τροποποιήθηκε με τις διατάξεις του Α.Ν 1672/1939 (ΦΕΚ Α'123) και του άρθρου 27 Ν. 3467/2006 (ΦΕΚ Α'128) καθώς και των διατάξεων του Β.Δ 20-05/02-06- 1939 (ΦΕΚ Α'220).

²⁰¹ Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005, σελ. 449.

για να επιβλέπει την τήρηση των διαδικαστικών απαιτήσεων, με αντικειμενικό και ουδέτερο τρόπο.

Η Επιτροπή και το ΕΔΔΑ αντιμετώπισαν τρεις σημαντικές υποθέσεις, στις οποίες κλήθηκαν να αποφανθούν επί του ζητήματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση Μανουσάκης κατά Ελλάδας²⁰². Ο Μανουσάκης, Μάρτυρας του Ιεχωβά, έπεσε θύμα της τακτικής της μη παροχής απαντήσεως εκ μέρους των αρμοδίων οργάνων, στην αίτησή του για χορήγηση άδειας λειτουργίας ευκτηρίου οίκου. Ενόσω εκκρεμούσε η αίτησή του, και λόγω της μεγάλης καθυστέρησης, αποφάσισε να λειτουργήσει χώρο λατρείας. Τα ελληνικά δικαστήρια έκριναν ότι η λειτουργία λατρευτικού χώρου πριν από τη συγκατάθεση και την επίσημη άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων αποτελεί ποινικό αδίκημα και καταδίκασαν τον Μανουσάκη. Εκείνος απευθύνθηκε στο ΕΔΔΑ, προβάλλοντας ως λόγο προσφυγής ότι ο Α.Ν 1363/1938 παραβίαζε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ, ακολουθώντας την πρόταση της Επιτροπής, έκρινε ότι η άρνηση των ελληνικών αρχών να παράσχουν τη συγκατάθεσή τους χωρίς κατάλληλη αιτιολόγηση, παραβιάζει το άρθρο 9 ΕΣΔΑ. Απέφυγε, ωστόσο, τεχνηέντως, να αποφανθεί ευθέως ότι το ως άνω σύστημα αδειοδότησεως παραβιάζει το άρθρο 9. Έθεσε, όμως, ως προϋπόθεση, για την εξασφάλιση της συμβατότητάς του νόμου με την ΕΣΔΑ, ο έλεγχος της διοικήσεως να περιορίζεται μόνο στη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων που προβλέπει το σχετικό συνταγματικό (άρθρο 13§2 Σ), εγχώριο (Α.Ν. 1363/38) και υπερεθνικό (άρθρ. 9§2 ΕΣΔΑ) νομοθετικό πλαίσιο²⁰³. Η απόφαση στην υπόθεση Μανουσάκη έχει μεγάλη σημασία. Το αρμόδιο ελληνικό Υπουργείο εγκατέλειψε την προηγούμενη απροθυμία του να δώσει τη συγκατάθεσή του για τη λειτουργία των χώρων λατρείας των μειονοτικών ομάδων, η δε αρμοδιότητα του Υπουργού περιορίστηκε στην εξέταση μόνο των τυπικών προϋποθέσεων των υποβαλλόμενων αιτήσεων.

Αυτή η αλλαγή στάσης επιβεβαιώθηκε, σε πιο σταθερές βάσεις, με τη διευθέτηση της υπόθεσης Πεντίδης κατά Ελλάδας²⁰⁴. Τα γεγονότα της υπόθεσης Πεντίδη ήταν πανομοιότυπα με την υπόθεση Μανουσάκη και η Επιτροπή δεν δίστασε να επικυρώσει την προηγούμενη θέση της, διαπιστώνοντας παραβίαση του άρθρου 9. Ωστόσο, στην υπόθεση αυτή, σε αντίθεση με την υπόθεση Μανουσάκης κατά Ελλάδος, οι Έλληνες αξιωματούχοι ενήργησαν με πιο συνετό τρόπο, εκδίδοντας πριν από την επ' ακροατηρίω διαδικασία την εν λόγω άδεια λειτουργίας λατρευτικού χώρου. Το Δικαστήριο σημείωσε ότι η άδεια από τις εθνικές αρχές αποτελούσε ένα «γεγονός του είδους που παρέχει λύση επί του θέματος» και διέγραψε την υπόθεση από τον κατάλογό της. Η Επιτροπή και το Δικαστήριο είχαν δείξει σαφή πρόθεση να εμποδίσουν τη συνέχιση της συμπεριφοράς των οργάνων του ελληνικού κράτους στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Η Ελληνική Κυβέρνηση αισθάνθηκε την αυξανόμενη πίεση

²⁰² ΕΔΔΑ, «Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδας», απόφαση της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1996, Recueil des arrêts et décisions 1996-IV, <https://hudoc.echr.coe.int/>.

²⁰³ Γ. Ανδρουτσόπουλος, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά 1/2013.37-97, sakkoulas-online.

²⁰⁴ ΕΔΔΑ, «Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδας», Απόφαση της 09.06.1997 [αριθμ. προσφ. 23238/94].

και τις πιθανές συνέπειες των μεταγενέστερων καταδικαστικών αποφάσεων και άλλαξε την θέση της επί του θέματος, προκειμένου να συμμορφωθεί με τις διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και να εκπληρώσει τις διεθνείς υποχρεώσεις της. Η αλλαγή αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί από την αθρόα αριθμητική αύξηση των φιλικών διακανονισμών στις σχετικές υποθέσεις.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου φιλικού διακανονισμού είναι η σχετικά πιο πρόσφατη υπόθεση Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας²⁰⁵. Η υπόθεση αφορούσε παρόμοια πραγματικά περιστατικά με την υπόθεση Μανουσάκη, αλλά με ένα ουσιαστικό πρόσθετο χαρακτηριστικό. Ο Τσαβαχίδης κατηγορήθηκε για λειτουργία χώρου λατρείας χωρίς επίσημη άδεια από το αρμόδιο Υπουργείο. Μία εβδομάδα πριν από την εκδίκαση της υπόθεσής του από τα εγχώρια δικαστήρια, αποκαλύφθηκε ότι ο Τσαβαχίδης είχε τεθεί υπό παρακολούθηση από την Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ). Παρόλο που αθώωθηκε για τις αρχικές κατηγορίες, προσπάθησε να θέσει τέλος στη βαθιά αυτή καταπάτηση των δικαιωμάτων του, καταθέτοντας προσφυγή στο ΕΔΔΑ. Κατήγγειλε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής), του άρθρου 9 (δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία), του άρθρου 11 (δικαίωμα στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι), μεμονωμένα ή σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση των διακρίσεων). Η Επιτροπή έκρινε την προσφυγή παραδεκτή και η υπόθεση διαβιβάστηκε σε τμήμα μείζονος συνθέσεως του ΕΔΔΑ. Το ελληνικό κράτος προσπάθησε να αποτρέψει μια νέα ταπεινωτική καταδίκη, η οποία φαινόταν βέβαιη, υπό το πρίσμα της απόφασης Μανουσάκη, και ανέλαβε δράση για τη σύναψη φιλικού διακανονισμού. Ο φιλικός αυτός διακανονισμός ολοκληρώθηκε με επιτυχία και το Δικαστήριο διέγραψε την υπόθεση από τον κατάλογό του. Το ελληνικό κράτος εξέδωσε, στη συνέχεια, επίσημη ανακοίνωση στην οποία διαβεβαίωνε με σαφήνεια ότι *«οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν υπόκεινται και δεν θα υπόκεινται στο μέλλον σε καμία επιτήρηση λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων»*. Το ελληνικό κράτος επέλεξε να ενεργήσει με σύνεση, διευθετώντας την υπόθεση πριν από το τελικό στάδιο, και με αυτόν τον τρόπο απέφυγε μια δυνητικά δυσμενή έκβαση, η οποία θα μπορούσε να έχει επαχθείς συνέπειες στην δομή και λειτουργία της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών. Η απόφαση αυτή χαιρετίστηκε από την κοινότητα των Μαρτύρων του Ιεχωβά και από ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα και θεωρήθηκε ως μια μεγάλη νίκη της προστασίας των θρησκευτικών μειονοτήτων έναντι του Κράτους. Έχει δε χαρακτηριστεί από τους σχολιαστές ως «ιστορική διευθέτηση».

Οι εξελίξεις αυτές, στο πλαίσιο των αδειών λειτουργίας ευκτηρίων οίκων, αποδείχθηκαν κρίσιμες για την συνολική ενίσχυση της θέσης των θρησκευτικών μειονοτήτων έναντι του Κράτους. Παρόλο που ο αρχαϊκός ελληνικός νόμος, ο οποίος προβλέπει τους κανόνες αδειοδότησης και λειτουργίας των χώρων λατρείας, δεν καταργήθηκε, εγκαταλείφθηκε η μακροχρόνια κρατική πρακτική, η οποία έθετε

---

²⁰⁵ ΕΔΔΑ, «Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας», Human Rights Case Digest: The European Convention System, Vol./Τόμ. 10, Issue/Τεύχος 1, January/Ιανουάριος 1999, pp./σελ. 20-22.

διαρκώς προσκόμματα στην ελεύθερη άσκηση των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων.

viii. Νεκροταφεία:

Οι θρησκευτικές πρακτικές των Μαρτύρων του Ιεχωβά σχετικά με την ταφή και την κηδεία των νεκρών, δεν απέχουν πολύ από τις πρακτικές της επικρατούσας θρησκείας. Δεν δέχονται την αποτέφρωση (καύση) του σώματος, δεδομένου ότι πιστεύουν στην ανάσταση των νεκρών και θεωρούν ότι το σώμα πρέπει να διατηρείται ως έχει, για την μετά θάνατον ζωή. Ως εκ τούτου, η ταφή παραμένει η μοναδική επιλογή και μέθοδος αποχαιρετισμού των νεκρών για τους ΜτΙ. Κατά τη διάρκεια της τελετής, συνήθως λαμβάνει χώρα μια ομιλία που επικεντρώνεται σε βιβλικά κείμενα και την ελπίδα της ανάστασης.

Ωστόσο, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, πέρα από τις δυσκολίες που κλήθηκαν ανά τα χρόνια να αντιμετωπίσουν εν ζωή λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, υφίσταντο διακρίσεις και μετά θάνατον. Σε πολλές περιπτώσεις δυσκολεύτηκαν να θάψουν τους νεκρούς τους. Οι δυσκολίες αυτές οφείλονται κατά κύριο λόγο στην παρέμβαση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και στην εν γένει ανάμειξη θρησκευτικών και κοσμικών στοιχείων κατά την διαδικασία της ταφής προσώπων σε κοιμητήρια, η οποία, αν και ανήκει στην αρμοδιότητα των Δήμων, παραμένει λανθασμένα αντιληπτή ως αμιγώς εκκλησιαστική διαδικασία²⁰⁶. Η αντιμετώπιση αυτή έχει, μάλιστα, οδηγήσει σε διεθνή διασυρμό τη χώρα μας. Περιοδικά και εφημερίδες παγκόσμιας κυκλοφορίας έχουν κάνει εκτενή ρεπορτάζ σχετικά με τα προβλήματα ταφής που αντιμετωπίζουν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό είναι ρεπορτάζ του περιοδικού «ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ», το οποίο καταγγέλλει το γεγονός ότι, από το 1991, οι δημοτικές αρχές της Ξάνθης, υπό την πίεση του τοπικού Ορθόδοξου Μητροπολίτη, διέκριναν μεταξύ Ορθόδοξων και Μαρτύρων του Ιεχωβά κατά την ταφή, αναγκάζοντας τους τελευταίους να θάβουν τους νεκρούς τους χωριστά²⁰⁷. Ένα από τα περιστατικά που περιλαμβάνονται στο ρεπορτάζ αφορά την ταφή μιας Μάρτυρα του Ιεχωβά στο νεκροταφείο του οικισμού Μαγγάνων του Δήμου Τοπείρου, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τους κατοίκους της περιοχής, τον τοπικό ιερέα και τις δημοτικές αρχές. Το ζήτημα ανέκυψε όταν ένας συγγενής της αποβιώσασας απέκρυψε το θρήσκευμά της και εξασφάλισε άδεια ταφής, παρουσιάζοντάς την ως Χριστιανή Ορθόδοξη, παραβιάζοντας έτσι τους εκκλησιαστικούς κανόνες που επέβαλλαν την ταφή των ετεροδόξων σε ξεχωριστό χώρο. Ο Μητροπολίτης Ξάνθης, Παντελεήμων, δήλωσε ότι, σύμφωνα με την εκκλησιαστική τάξη, όσοι αποκόπτονται από την Εκκλησία κατά τη διάρκεια της ζωής τους, δεν πρέπει να ενταφιάζονται μαζί με τους Χριστιανούς Ορθοδόξους. Παρόλα ταύτα, αποφάσισε να μην επιβάλει την εκταφή της νεκρής γυναίκας. Από την πλευρά του, ο τότε Πρόεδρος των Μαρτύρων του

²⁰⁶ Γ. Ανδρουτσόπουλος, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά 1/2013.37-97, sakkoulas-online.

²⁰⁷ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 328.

Ιεχωβά Ξάνθης, Χρήστος Ξανθόπουλος, υπογράμμισε ότι όλοι οι Έλληνες πολίτες πρέπει να τυγχάνουν ίσης μεταχείρισης, τόσο εν ζωή όσο και μετά θάνατον. Τόνισε ότι δεν υπάρχει νόμος ή κανονισμός που να ορίζει διαχωρισμό στους χώρους ταφής και ανέφερε ότι σε άλλα νεκροταφεία, όπως στο Μυρωδάτο και στον Παράδεισο Καβάλας, οι τάφοι των Μαρτύρων του Ιεχωβά βρίσκονται δίπλα σε αυτούς των Χριστιανών Ορθοδόξων.

Άλλο χαρακτηριστικό περιστατικό καταγράφεται στη Λεπτοκαρυά Πιερίας το 1993, όπου ο τοπικός Ορθόδοξος ιερέας και ο Πρόεδρος της κοινότητας εμπόδισαν την ταφή τριών Μαρτύρων του Ιεχωβά σε κεντρικό νεκροταφείο, προτείνοντας την ταφή τους σε απομονωμένο σημείο. Η ένταση που προκλήθηκε στην τοπική κοινότητα οδήγησε στην παρέμβαση του Εισαγγελέα, με αποτέλεσμα τελικά να επιτραπεί η ταφή τους στο κεντρικό νεκροταφείο, αν και οι συγγενείς αναγκάστηκαν να σκάψουν οι ίδιοι τον τάφο. Το ρεπορτάζ επισημαίνει ότι τέτοια περιστατικά δεν είναι μεμονωμένα, αλλά αντίθετα εμφανίζονται σε πολλά μέρη της Ελλάδας, αναδεικνύοντας τον φανατισμό των χριστιανών ορθοδόξων και τον κοινωνικό αποκλεισμό που υφίστανται οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, ακόμη και μετά θάνατον.

Ο Συνήγορος του Πολίτη εξέτασε την περίπτωση ταφής των Μαρτύρων του Ιεχωβά σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους εντός δημοτικών νεκροταφείων, οι οποίοι περιβάλλονται από μαντρότοιχο και είναι συνήθως μειωτικής φύσης για τη μνήμη των θανόντων και την αξιοπρέπεια των συγγενών τους. Ο ΣτΠ τόνισε ότι οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν ξεχωριστές ζώνες και τμήματα ταφής για μη ορθόδοξους και αλλόθρησκους εντός των κοιμητηρίων, υπό την προϋπόθεση ότι οι ρυθμίσεις αυτές συμμορφώνονται με τις συνταγματικές διατάξεις που αφορούν την θρησκευτική ελευθερία και την αρχή της ισότητας²⁰⁸. Επιπλέον, ο ΣτΠ διαπίστωσε ότι κανονιστικές διατάξεις δημοτικού νεκροταφείου που επιβάλλουν διαφορετική κοστολόγηση για την κτήση δικαιώματος ταφής και την εκταφή των οστών, με βάση τη θρησκεία των νεκρών, χωρίς να στηρίζονται σε εύλογα και αντικειμενικά κριτήρια, συνιστούν συνταγματικά απαράδεκτες διακρίσεις. Αυτές οι διακρίσεις προσβάλλουν την μνήμη των θανόντων, την τιμή και την υπόληψη των ζώντων μελών της οικογένειάς τους, και είναι αντίθετες με τις συνταγματικές αρχές της ισότητας, της θρησκευτικής ελευθερίας, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, όπως αυτές κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα.

ix. Υποχρέωση στράτευσης:

Ένα από τα πλέον πολυσυζητημένα θέματα στο πλαίσιο της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας εν γένει, και ιδίως στην περίπτωση των Μαρτύρων του Ιεχωβά, είναι η αντιμετώπιση των λεγόμενων αντιρρησιών συνείδησης από την Πολιτεία. Μολονότι όλο και περισσότερα κράτη στην Ευρώπη αναγνωρίζουν το δικαίωμα της άρνησης στράτευσης από συνείδηση, η πραγματική κατάσταση

²⁰⁸ Συνήγορος του Πολίτη, Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ειδική Έκθεση «ΟΡΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΩΝ», Ιούλιος 2008, <https://old.synigoros.gr/>.

διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα. Το δικαίωμα εναλλακτικής θητείας δεν αναγνωρίζεται πάντα και οι πληροφορίες σχετικά με τα μέσα απόκτησης του καθεστώτος του αντιρρησία συνείδησης δεν είναι επαρκώς διαθέσιμες στους ενδιαφερόμενους. Το ίδιο το δικαίωμα εναλλακτικής υπηρεσίας είναι συχνά μη γνήσιο και έχει αποτρεπτικό και τιμωρητικό χαρακτήρα²⁰⁹. Ωστόσο, το δικαίωμα της αντίρρησης συνείδησης αποτελεί θεμελιώδη πτυχή του δικαιώματος της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκευτικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στην ΕΣΔΑ. Το ζήτημα της άρνησης στράτευσης έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο λόγω πολλών κοινωνικών, νομικών και πολιτιστικών παραγόντων και μέχρι σήμερα δεν έχει επιλυθεί σε αρκετές χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης. Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι έχουν γίνει πολλά βήματα, τόσο σε διεθνές επίπεδο, όσο και στο εσωτερικό της χώρας, προκειμένου να βελτιωθούν τα νομοθετικά «κενά».

Στην Ελλάδα η αντιμετώπιση των αντιρρησιών συνείδησης έχει αποτελέσει πεδίο πολυετούς αντιπαράθεσης μεταξύ των επίσημων αρχών και ορισμένων θρησκευτικών μειονοτήτων. Το άρθρο 4§6 του Συντάγματος ορίζει ότι κάθε Έλληνας με ικανότητα να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της χώρας. Λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής της θέσης, η Ελλάδα έγινε συχνά το κέντρο διαφόρων συγκρούσεων. Ως εκ τούτου, η δημιουργία και η διατήρηση ενός ισχυρού και πειθαρχημένου στρατού θεωρείται από τους Έλληνες ως θεμελιώδες ζήτημα τεράστιας σημασίας. Κατά συνέπεια, οι άνθρωποι που αρνούνταν να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία λόγω των φιλοσοφικών ή θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, αντιμετώπιζονταν με μεγάλη καχυποψία από την συντηρητική ελληνική κοινωνία. Οι συνέπειες αυτής της πολεμικής στάσης κατά των αντιρρησιών συνείδησης ήταν επιζήμιες για τις θρησκευτικές μειονότητες, και ιδίως για τους Μάρτυρες του Ιεχωβά. Η επιβολή ποινών μακράς φυλάκισης για την άρνηση οπλοφορίας ή ένδυσης στολής, ο εξευτελισμός των αντιρρησιών και των οικογενειών τους και οι διακρίσεις που υφίσταντο σε πολλές πτυχές της κοινωνικής, επαγγελματικής και προσωπικής τους ζωής είναι μερικά μόνο παραδείγματα που απεικονίζουν το μέγεθος του προβλήματος.

Ανά τα χρόνια, οι ελληνικές αρχές δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν ορισμένους νόμους, οι οποίοι θεσπίστηκαν με την πρόθεση να διασφαλίσουν και να εδραιώσουν τη θρησκευτική ισότητα, με τρόπο που προκαλούσε διακρίσεις. Αυτή ήταν και η κύρια προβληματική στην γνωστή υπόθεση Τσιρλής και Κουλούμπας κατά Ελλάδας²¹⁰. Ήταν και οι δύο ιερείς των Μαρτύρων του Ιεχωβά. Επισημαίνεται ότι στην Ελλάδα βρισκόταν ήδη σε ισχύ ο Ν. 1763/1988, σύμφωνα με το άρθρο 33 του οποίου *«απαλλάσσονται από την υποχρέωση στράτευσης και εφ' όσον υπηρετούν απολύονται: [...] γ) Οι στρατεύσιμοι που είναι θρησκευτικοί λειτουργοί, μοναχοί ή δόκιμοι μοναχοί γνωστής θρησκείας, εφόσον το επιθυμούν.»*. Το αρμόδιο

²⁰⁹ Λ.χ. Τα μόνιμα μέλη των ενόπλων δυνάμεων δεν απολαμβάνουν, σε πολλές περιπτώσεις, το δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση για τη χορήγηση του καθεστώτος του αντιρρησία συνείδησης.

²¹⁰ Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, judgement of 29 May 1997. Reports of Judgements and Decisions, 1997-3:909-948.

στρατοδικείο, ωστόσο, δεν δέχτηκε την κατά τα ανωτέρω επιθυμία τους και τους καταδίκασε σε φυλάκιση, με το σκεπτικό ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν αποτελούσαν «γνωστή θρησκεία», αν και αυτό ήταν ένα θέμα που, όπως έχει αναφερθεί πολλαπλώς ανωτέρω, είχε ήδη κριθεί τελεσιδίκως από το ΣτΕ. Οι δύο προσφεύγοντες παρέμειναν στη φυλακή για σημαντικό χρονικό διάστημα και αφέθηκαν ελεύθεροι μόνο μετά την αθώωση τους από το Στρατιωτικό Εφετείο. Το Εφετείο, ωστόσο, αρνήθηκε να αποζημιώσει τους προσφεύγοντες για τη στέρηση της ελευθερίας τους. Οι προσφεύγοντες απευθύνθηκαν στο ΕΔΔΑ, το οποίο διαπίστωσε παραβίαση των άρθρων 5§1 και 5 της ΕΣΔΑ, διότι η καταδίκη και η φυλάκισή τους συνιστούσε διάκριση και στερούσαν κάθε νομικής βάσης.²¹¹ Το Δικαστήριο δεν εξέτασε το ζήτημα της παραβίασης του άρθρου 9, διότι είχε ήδη διαπιστώσει ότι η κράτησή τους ήταν αυθαίρετη και μεροληπτική. Ο αντίκτυπος της απόφασης αυτής στην ελληνική έννομη τάξη ήταν και παραμένει τεράστιας σημασίας, αποτέλεσε δε μια ρητή προειδοποίηση προς τις ελληνικές αρχές ότι ουδείς είναι υπεράνω των νόμων και ότι ο νόμος δεν δύναται να αποτελέσει αντικείμενο κατάχρησης για πολιτικά ή θρησκευτικά συμφέροντα.

Εν προκειμένω, και με αφορμή την προϋπόθεση ότι ο θρησκευτικός λειτουργός ή μοναχός πρέπει να ανήκει σε γνωστή θρησκεία, το ΣτΕ εξέδωσε μία σειρά αποφάσεων επί του θέματος. Ειδικότερα, με τη ΣτΕ 3601/1990²¹² ακυρώθηκε απορριπτική πράξη αιτήματος απαλλαγής από τη στράτευση, το οποίο υποβλήθηκε από θρησκευτικό λειτουργό της Κεντρικής Εκκλησίας των Μαρτύρων του Ιεχωβά, επειδή κρίθηκε ότι το δόγμα αυτό «πληροί τις προϋποθέσεις της κατά το άρθρο 13 Σ γνωστής θρησκείας (ΣτΕ 2106/1975, ΟλΣτΕ 3353/1986)²¹³». Ακολούθησαν πολλές αποφάσεις του ΣτΕ, στις οποίες επαναλήφθηκε αμετάβλητη η παραπάνω θέση²¹⁴.

Η άρνηση των επίσημων αρχών να θεσπίσουν διατάξεις, οι οποίες θα άγγιζαν το θέμα της άρνησης στράτευσης, τερματίστηκε με την ψήφιση του Ν. 2510/1997. Επρόκειτο για τον πρώτο νόμο που περιελάμβανε ρητή διάταξη για εναλλακτική πολιτική υπηρεσία. Η επιβολή του φαινόταν αναπόφευκτη και απαραίτητη, υπό το φως της έντονης εκστρατείας για την απελευθέρωση των αντιρρησιών συνείδησης που μέχρι τότε εξέτιαν ποινές φυλάκισης έως και τεσσάρων ετών για ανυποταξία. Υπό το φως του νόμου αυτού, για να αναγνωριστεί κάποιος ως αντιρρησίας συνείδησης, πρέπει να αποδείξει τη σοβαρότητα και ειλικρίνεια των πεποιθήσεών του με τεκμηριωμένα στοιχεία ή προηγούμενη δραστηριότητα που αποδεικνύει την αντίθεσή του στη χρήση βίας²¹⁵. Ωστόσο, την ψήφιση του ως άνω νόμου ακολούθησε μεγάλη ανησυχία, όχι μόνο για το γεγονός ότι ορισμένες από τις διατάξεις εξακολουθούν να υπολείπονται των διεθνών προτύπων, αλλά και για το ότι η εφαρμογή του παραμένει μη

²¹¹ Γιώργος Σταυρόπουλος, Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, Εισήγηση στο 16^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Εταιρίας Δικαστικών Μελετών, <https://www.constitutionalism.gr/>.

²¹² ΣτΕ 3601/1990 (1004), ΝΟΒ/1991 (450).

²¹³ Σ. Δαύρης, Η απαλλαγή στράτευσης των θρησκευτικών λειτουργών και μοναχών από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις (με αφορμή τη ΣτΕ 3711/2010), Αρμ 11/2012.1811, sakkoulas-online.

²¹⁴ Πρβλ. ΣτΕ 1354-1355/91, 2484/2487/92, 3979/4482/95, 6315/96, 490/99, Περιοδικό Αρμενόπουλος, τεύχος 8, 2006.

²¹⁵ ΣτΕ 1045/2018 (729941), Α' ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΝΟΜΟΣ.

ικανοποιητική ή ακόμη και σαφώς μεροληπτική σε βάρος των αντιρρησιών συνείδησης. Με την συνταγματική αναθεώρηση του 2001, προστέθηκε, στο άρθρο 4 Σ, ερμηνευτική δήλωση που επιτρέπει την προσφορά άλλων υπηρεσιών για όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την ένοπλη υπηρεσία.

Η θέση του ΕΔΔΑ σχετικά με το ζήτημα της άρνησης στράτευσης, καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής μέσα από την υπόθεση Θλιμμένος κατά Ελλάδα²¹⁶. Ο Θλιμμένος αρνήθηκε τη στρατιωτική θητεία λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, καταδικάστηκε από τα ελληνικά δικαστήρια και χρόνια αργότερα, όταν έδινε εξετάσεις για να γίνει ορκωτός λογιστής, και παρά το γεγονός ότι επέτυχε, δεν του επιτράπη να γίνει λογιστής, λόγω της προηγούμενης ποινικής του καταδίκης. Το ΕΔΔΑ, υιοθετώντας την πλειοψηφία των επιχειρημάτων της Επιτροπής, διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 9 σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ. Η πιο σημαντική πτυχή αυτής της απόφασης είναι το γεγονός ότι το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το δικαίωμα της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω θρησκείας παραβιάζεται όταν τα κράτη, παράλογα και χωρίς καμία αντικειμενική αιτιολόγηση, αδυνατούν να διακρίνουν καταστάσεις που διαφέρουν ως προς τα πραγματικά τους περιστατικά. Σημείωσε, επίσης, ότι ο αποκλεισμός του προσφεύγοντος από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή επιβάλλεται ως πρόσθετη κύρωση στην κύρια καταδίκη του και ως εκ τούτου είναι εξαιρετικά επαχθής, δυσανάλογος και περιττός περιορισμός σε μια δημοκρατική κοινωνία. Αν και η απόφαση δεν αναγνωρίζει *per se* παραβίαση της ελευθερίας της συνείδησης, η απόφαση του Δικαστηρίου διαπιστώνει παραβίαση με τη χρήση της έννοιας της μη διάκρισης.

x. Μετάγγιση αίματος:

Τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της σύγχρονης κοινωνίας, ενσωματώνοντας τη δημοκρατική και κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Προάγουν την ισότητα, τη δικαιοσύνη και τη δυνατότητα του ατόμου να ζει ελεύθερα, σύμφωνα με τις δικές του πεποιθήσεις και αξίες²¹⁷. Ένα από τα πλέον θεμελιώδη δικαιώματα είναι το δικαίωμα στην υγεία, όπως επισημαίνεται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, που ορίζει την υγεία ως κατάσταση πλήρους σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής ευημερίας²¹⁸. Η άρνηση λήψης θεραπείας από τους χρήστες υγείας, συχνά λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα, που έχει συχνά απασχολήσει τις επιστήμες της ιατρικής και του δικαίου. Η άρνηση αυτή, που στη χώρα μας αφορά σχεδόν αποκλειστικά την θρησκευτική ομάδα των Μαρτύρων του Ιεχωβά, εγείρει πλήθος ηθικών και πρακτικών ζητημάτων και προβληματισμών.

²¹⁶ Ε.Δ.Δ.Α. απόφαση της 6.4.2000, Θλιμμένος κατά Ελλάδα.

²¹⁷ Πέγιου Φ.& Πίτσου Χ., Άρνηση λήψης υπηρεσιών υγείας: το παράδειγμα άρνησης μετάγγισης αίματος για θρησκευτικούς λόγους υπό την οπτική της πολιτισμικής ικανότητας των επαγγελματιών υγείας, Ελληνικό Περιοδικό Νοσηλευτικής Επιστήμης, 2022.

²¹⁸ WHO, 1946.

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά βασίζουν την άρνησή τους για μετάγγιση αίματος σε συγκεκριμένες βιβλικές αναφορές²¹⁹, σύμφωνα με τις οποίες απαγορεύεται η «κατανάλωση αίματος». Θεωρούν ότι η μετάγγιση αίματος παραβιάζει τις θείες εντολές και υπονομεύει την πνευματική και σωματική τους καθαρότητα. Η πεποίθηση αυτή, μάλιστα, είναι τόσο ισχυρή, που προτιμούν να αντιμετωπίσουν ακόμη και το θάνατο, παρά να δεχθούν αίμα, κάτι που τους καθιστά μοναδικό παράδειγμα θρησκευτικής συνέπειας και αφοσίωσης. Η στάση τους αυτή, ωστόσο, προκαλεί σημαντικές ηθικές και νομικές προκλήσεις, τόσο για τους ίδιους, όσο και για τους επαγγελματίες υγείας. Η σύγκρουση που ανακύπτει, μεταξύ των δικαιωμάτων του ασθενούς, όπως η αυτοδιάθεση²²⁰ και η θρησκευτική ελευθερία, και της υποχρέωσης των επαγγελματιών υγείας να προστατεύουν τη ζωή των ασθενών, αναδεικνύει την ανάγκη εξισορρόπησης, κατά τη λήψη σχετικών αποφάσεων, των εκατέρωθεν δικαιωμάτων και καθηκόντων.

Η παραδοσιακή ιατρική ηθική, όπως εκφράζεται μέσω του Ιπποκρατικού Όρκου²²¹, προέβλεπε ότι ο ιατρός είχε την πλήρη ευθύνη για τη λήψη των κρίσιμων αποφάσεων σχετικά με την υγεία του ασθενούς, ενώ ο ασθενής διατηρούσε έναν περισσότερο παθητικό ρόλο, περιοριζόμενος κυρίως στο δικαίωμα να διακόψει τη θεραπεία ή να αναζητήσει άλλον ιατρό. Ωστόσο, το νέο πρότυπο σχέσης ιατρού-ασθενούς ενσωματώνει την αρχή της συνεργασίας και της συναπόφασης, επισημαίνοντας τον ενεργό ρόλο του ασθενούς κατά τη λήψη αποφάσεων που αφορούν την υγεία του.

Στη σύγχρονη ιατρική δεοντολογία, δίδεται ολοένα και μεγαλύτερη προσοχή στις πεποιθήσεις και τις επιλογές του ασθενούς, για την επίτευξη μιας ολοκληρωμένης θεραπευτικής προσέγγισης. Η ανάγκη της ελεύθερης και ενήμερης συναίνεσης του ασθενούς σε ιατρικές πράξεις, όπως η μετάγγιση αίματος, συνδέεται στενά με τη θεμελιώδη αρχή της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού του ατόμου²²². Η αρχή αυτή, αναγνωριζόμενη από το άρθρο 5§5 του Συντάγματος, ενσωματώνει το δικαίωμα του ασθενούς, αφού ενημερωθεί εγκαίρως και προσηκόντως, να επιλέξει μια συμβατή με τις πεποιθήσεις του θεραπεία²²³. Η καθιέρωση του Κώδικα της Νυρεμβέργης το 1947 αποτέλεσε ορόσημο για την επίσημη αναγνώριση του δικαιώματος της ελεύθερης και ενήμερης συναίνεσης²²⁴, πρώτα για κλινικές μελέτες και εν συνεχεία για όλες τις ιατρικές πράξεις. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώθηκε διεθνώς, το 1997, με την Σύμβαση του Οβιέδο.

²¹⁹ Όπως εκείνες στο Λευιτικό 17:10-14 και στις Πράξεις 15:28-29.

²²⁰ Ν. Αλιβιζάτος/Ε. Μάλλιος, Άρνηση μετάγγισης αίματος για λόγους θρησκευτικής συνείδησης ΕφημΔΔ 1/2018.112, sakkoulas-online.

²²¹ Κατά τον όρκο του Ιπποκράτη: «Διαιτήμασί τε χρήσομαι ἐπ' ὠφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν, ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδίκῃ εἶρξεν. Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι ζυμβουλίην τοιήνδε».

²²² Άρθρο 1 Ν. 1397/1983 για το Εθνικό Σύστημα Υγείας.

²²³ Κ. Φουντεδάκη, Η συναίνεση του ενημερωμένου ασθενούς, σύμφωνα με το νέο Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας, σε: Ο νέος Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας (ν. 3418/2005): βασικές ρυθμίσεις (νομική, ιατρική και κοινωνιολογική προσέγγιση), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 13.

²²⁴ Α. Manitakis, Le respect de la valeur humaine comme limite et règle de jugement de l'expérimentation biomédicale, Journées de la société de législation comparée, 1992, σελ. 297.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, εξαιτίας της ελευθερίας αυτής του ασθενούς, οι επαγγελματίες υγείας καλούνται να διαχειριστούν ηθικά διλήμματα και συγκρούσεις καθηκόντων, ειδικότερα σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα²²⁵. Σαφώς ο ιατρός οφείλει να προστατεύει την υγεία του ασθενούς, σεβόμενος την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ελεύθερη επιλογή και την ασφάλεια, σύμφωνα με τις αρχές της διαπολιτισμικής φροντίδας και την ιατρική δεοντολογία. Τι συμβαίνει, ωστόσο, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η επιλογή του ασθενούς είναι ζήτημα «ζωής ή θανάτου»;

Οι σχετικές με την άρνηση της μετάγγισης αίματος νομοθεσίες ποικίλλουν ανάλογα με την εκάστοτε χώρα, αλλά και τις εκάστοτε περιστάσεις. Σε πολλές χώρες, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και οι ΗΠΑ, η άρνηση μεταγγίσεων από ενηλίκους που έχουν πλήρη διανοητική ικανότητα και έχουν εκφράσει ρητά την επιθυμία τους αυτή, είναι σεβαστή²²⁶. Οι γιατροί, στις περιπτώσεις αυτές, δεν φέρουν καμία νομική ευθύνη, εάν ακολουθήσουν την επιθυμία του ασθενούς και δεν προβούν σε μετάγγιση αίματος²²⁷.

Στη χώρα μας, παρά την ύπαρξη νομοθετικού κενού επί τους θέματος, η νομολογία αναδεικνύει την ανάγκη επίτευξης ισορροπίας μεταξύ των αντικρουόμενων δικαιωμάτων, με τις αποφάσεις να ποικίλουν ανάλογα με τις εκάστοτε περιστάσεις. Σύμφωνα με την κρατούσα στη θεωρία άποψη, ο ιατρός δεν επιτρέπεται να στερήσει από τον ασθενή μία ζωτικής σημασίας ιατρική πράξη, της οποίας η άμεση διενέργεια αποτελεί τη μόνη δυνατότητα για τη σωτηρία της ζωής του²²⁸. Οφείλει, λοιπόν, να ενεργήσει σύμφωνα με τις επιταγές της ιατρικής επιστήμης, αξιοποιώντας την τελευταία ευκαιρία σωτηρίας του ασθενούς²²⁹. Σε περίπτωση δε, που προχωρήσει σε μετάγγιση αίματος, με σκοπό να αποτρέψει τον κίνδυνο για τη ζωή του ασθενούς, η σύγκρουση μεταξύ των νομικών του καθηκόντων, υπό την οποία πράττει, οδηγεί σε άρση του αδίκου χαρακτήρα της πράξης²³⁰. Με την απόφασή του, την 26^η/10/2001, στην υπόθεση Catherine X., το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι δεν γεννάται αστική ευθύνη δημόσιου νοσοκομείου, οι γιατροί του οποίου είχαν προχωρήσει σε μετάγγιση αίματος σε Μάρτυρα του Ιεχωβά, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος τους το είχε απαγορεύσει, με την αιτιολογία ότι η μετάγγιση αίματος αποτελούσε, στην συγκεκριμένη περίπτωση, αναγκαίο μέτρο, καθώς ήταν το μόνο ικανό να σώσει τη ζωή του, ενώ, εξάλλου, ήταν αναλογικό προς το σκοπό αυτό²³¹. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, γνωμοδότηση εισαγγελέως, του έτους 1991²³² επί του θέματος, ο οποίος ανέφερε ότι: «*Η άποψη ότι η βούληση του ασθενούς αποτελεί τον υπέρτατο νόμο έχει*

²²⁵ Ο. Τζωρτζιάτου, Η προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων της υγείας στη βιοϊατρική έρευνα, 2015, σελ. 138, sakkoulas-online.

²²⁶ S. Woolley (2005). Jehovah's Witnesses in the emergency department: what are their rights? Emerg Med J 22:869-871.

²²⁷ Robert M. Sade (2011). Should a Jehovah's Witness Patient Who Faces Imminent Exsanguination Be Transfused? Ann Thorac Surg, 92:1559-64.

²²⁸ Ειρήνη Κυριακάκη, Άρνηση ιατρικής πράξης από τον ασθενή και καθήκον θεραπείας του ιατρού. Από τη σειρά Δικαιώματα του Ανθρώπου Ν. 69, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2016, σελ. 559-600.

²²⁹ Άρθρο 9 παρ. 3 ν. 3418/2005.

²³⁰ Γ. Α. Μαγκάκης, Ποινικό Δίκαιο - Διάγραμμα Γενικού μέρους, εκδ. β', Εκδόσεις Παπαζήση, 1981, σελ 212-213.

²³¹ Catherine X., rec., 2001, Π. Μουζουράκη, Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών, 2021, σελ. 485-503, υποσ. 404, sakkoulas-online.

²³² Υπ' αρ. 2692/19.3.1991 γνωμοδότηση εισαγγελέα εφετών, εις: ΠΧρ. 1991, σελ. 601.

επικριθεί ως λανθασμένη, καθώς η άρνηση του ασθενούς ή των συγγενών του μπορεί να προκύπτει από άγνοια, φανατισμό ή παρερμηνεία (όπως συμβαίνει π.χ. με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά) ή άλλους λόγους. Η εγκατάλειψη ενός ασθενούς στην τύχη του λόγω μιας παράλογης άρνησης έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη αξιολογική τάξη»²³³. Αντίθετη άποψη φαίνεται να έχει ο Συνήγορος του Πολίτη, έχοντας επανειλημμένως υπερασπιστεί το δικαίωμα των ΜτΙ να μην υπόκεινται σε μετάγγιση αίματος²³⁴.

Περαιτέρω, η άρνηση ενός ασθενούς ή ασφαλισμένου να συναινέσει σε μια ιατρικώς αναγκαία πράξη, όπως η μετάγγιση αίματος, λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, μπορεί να έχει σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις για τον φορέα κοινωνικής ασφάλισης, ιδίως όταν αυτή η άρνηση επιβαρύνει το σύστημα με επιπλέον δαπάνες, όπως οι καταβολές συντάξεων θανάτου ή άλλες παροχές. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η απουσία συναίνεσης σε μια αναγκαία ιατρική πράξη μπορεί να δικαιολογήσει την άρνηση του φορέα κοινωνικής ασφάλισης να παρέχει τις σχετικές παροχές. Η νομολογία της χώρας μας²³⁵ έχει αναγνωρίσει ότι οι ασφαλιστικοί φορείς δεν μπορούν να απαιτήσουν από τους Μάρτυρες του Ιεχωβά να υποβληθούν σε μετάγγιση αίματος προκειμένου να δικαιούνται παροχές ασθένειας²³⁶.

Η γενικότερη προβληματική καθίσταται ακόμη πιο περίπλοκη όταν πρόκειται για ανήλικους ασθενείς. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η νομοθεσία επιτρέπει μεν στους γονείς να εκφράζουν την επιθυμία τους για το παιδί τους, αλλά θέτει σε προτεραιότητα την προστασία της ζωής του ανηλίκου. Στην Ελλάδα, η διαδικασία μετάγγισης αίματος σε ανήλικους ενδέχεται να επιβληθεί, κατ' άρθρο 1534 Α.Κ.²³⁷, από τον Εισαγγελέα, ειδικά σε περιπτώσεις όπου συντρέχει κίνδυνος για τη ζωή του παιδιού. Κι αυτό διότι η άρνηση των γονέων Μαρτύρων του Ιεχωβά να επιτρέψουν τη μετάγγιση αίματος στο ανήλικο τέκνο τους, την οποία οι γιατροί θεωρούν αναγκαία για την προστασία της υγείας του, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως περιεχόμενο μιας «ρήτρας συνείδησης». Η εν λόγω συμπεριφορά των γονέων συνιστά, στην πραγματικότητα, παραβίαση των άρθρων 1510§1 και 1518 ΑΚ²³⁸, που ορίζουν ρητά ότι η επιμέλεια και ανατροφή των ανηλίκων περιλαμβάνει την υποχρέωση

²³³ Ειρήνη Κυριακάκη, Άρνηση ιατρικής πράξης από τον ασθενή και καθήκον θεραπείας του ιατρού. Από τη σειρά Δικαιώματα του Ανθρώπου Ν. 69, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2016, σελ. 559-600.

²³⁴ Συνήγορος του Πολίτη, Οδηγός διαφορετικότητας για δημόσιους υπαλλήλους, με σκοπό την καταπολέμηση των διακρίσεων, με την υποστήριξη του Κοινοτικού Προγράμματος για την Απασχόληση και την Κοινωνική Αλληλεγγύη PROGRESS (2007-2013), ενότητα οκτώ, §8, σελ. 4.

²³⁵ Α. Στεργίου, Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, 4η έκδ., 2022, σελ. 314, αρ. 57, sakkoulas-online.

²³⁶ Αντίθετα, στη Γερμανία, η άρνηση μιας ασθενούς να δεχθεί μετάγγιση αίματος λόγω της θρησκευτικής της πίστης ως Μάρτυρας του Ιεχωβά είχε ως αποτέλεσμα την απόρριψη του αιτήματος για σύνταξη θανάτου της χήρας, καθώς το δικαστήριο έκρινε ότι η αιτία του θανάτου δεν ήταν η εγχείρηση αλλά η άρνηση της μετάγγισης, Απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας της 9ης Μαρτίου 2005 (Αριθ. 1 BVR 616/04).

²³⁷ Άρθρο 1534 Α.Κ.: «Σε περίπτωση όπου υπάρχει κατεπείγουσα ανάγκη ιατρικής επέμβασης, για να αποτραπεί κίνδυνος ζωής ή υγείας του τέκνου, ο εισαγγελέας πρωτοδικών μπορεί, αν αρνούνται οι γονείς, να δώσει αυτός αμέσως την απαιτούμενη άδεια, υστέρα από αίτηση του αρμόδιου για τη θεραπεία γιατρού ή του διευθυντή της κλινικής όπου νοσηλεύεται το τέκνο ή οποιουδήποτε άλλου αρμόδιου υγειονομικού οργάνου.».

²³⁸ Χ. Ανθόπουλος, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, 1992, σελ. 68, sakkoulas-online.

προστασίας της υγείας τους, σύμφωνα με τις αποδεκτές μεθόδους της ιατρικής επιστήμης, στις οποίες περιλαμβάνεται και η μετάγγιση αίματος. Τα δικαστήρια έχουν βρεθεί αντιμέτωπα με την ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ της προστασίας της ζωής του παιδιού και της θρησκευτικής ελευθερίας των γονέων. Εξετάζουν δε, την άρνηση μετάγγισης ως παράγοντα που μπορεί να επηρεάσει την απόφαση για την επιμέλεια του παιδιού σε περίπτωση διαζυγίου, εκφράζοντας ανησυχίες ότι ο γονέας - Μάρτυρας του Ιεχωβά ενδέχεται να αποκρύψει την ανάγκη του παιδιού για μετάγγιση, κάτι που θα μπορούσε να έχει αρνητικές συνέπειες για την υγεία του παιδιού²³⁹. Επισημαίνεται, τέλος, ότι υπό ορισμένες προϋποθέσεις, όταν ο ανήλικος κριθεί πνευματικά ώριμος, τα δικαστήρια ενδέχεται να σεβαστούν την προσωπική του επιθυμία, κατ' άρθρο 1511 Α.Κ.

Παρά τις προκλήσεις που ανακύπτουν, είναι απαραίτητο να αναζητηθούν λύσεις, με τις οποίες θα γίνεται σεβαστή η αυτονομία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του εκάστοτε ασθενή, και ταυτόχρονα θα διασφαλίζεται η παροχή ποιοτικής ιατρικής φροντίδας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, στο ζήτημα αυτό, παρουσιάζει το πρωτόκολλο αντιμετώπισης ασθενών που αρνούνται τη μετάγγιση αίματος, που εξεδόθη το 2022 από το Γενικό Ογκολογικό Νοσοκομείο Κηφισιάς «ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΓΥΡΟΙ»²⁴⁰, το οποίο επικεντρώνεται στη διαχείριση ασθενών, ιδίως Μαρτύρων του Ιεχωβά, που απορρίπτουν τη θεραπεία με μετάγγιση αίματος, λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Αναγνωρίζοντας το δικαίωμα των ασθενών στην αυτονομία, το πρωτόκολλο επισημαίνει τη σημασία της καταγραφής της άρνησης στο ιατρικό αρχείο και της ενημέρωσης των ασθενών για τις επιπτώσεις της επιλογής αυτής. Εξετάζονται, περαιτέρω, εναλλακτικές θεραπείες που δεν περιλαμβάνουν προϊόντα αίματος,²⁴¹ ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη λήψη γραπτής συναίνεσης ή άρνησης από τους ασθενείς για την αποφυγή νομικών επιπλοκών. Η σαφής και εγγράφως διατυπωμένη άρνηση του ασθενούς έχει νομική ισχύ, ενώ οι γενικές επιθυμίες του είναι σεβαστές, δεν είναι, ωστόσο, νομικά δεσμευτικές. Οι ιατροί πρέπει να ακολουθούν την τελευταία έγκυρη δήλωση του ασθενούς, εφόσον αυτή είναι τεκμηριωμένη. Σε επείγουσες καταστάσεις, η απόφαση για την ιατρική φροντίδα του ασθενούς λαμβάνεται από τον υπεύθυνο θεράποντα ιατρό, με βάση τις ιατρικές ανάγκες και τις προηγούμενες επιθυμίες του ασθενούς. Τα τελευταία χρόνια, η ιατρική κοινότητα έχει αναπτύξει εναλλακτικές μεθόδους θεραπείας, όπως οι τεχνικές διαχείρισης αίματος (bloodless medicine), που εστιάζουν στην ελαχιστοποίηση της ανάγκης για μετάγγιση και οι οποίες, ως εκ τούτου, είναι συμβατές με τις

---

²³⁹ Μονομελές Πρωτοδικείο Ηρακλείου 245/1986, Άρειος Πάγος 1424/1998 (Τμ. Γ'), Εφετείο Θεσσαλονίκης 1433/2003 (Αρμενόπουλος 2003, 1439). Με τις αποφάσεις αυτές, εν όψει και των συνολικών περιστάσεων, αφαιρέθηκε η επιμέλεια των τέκνων από τη μητέρα.

²⁴⁰ <https://gonkhosp.gr/>.

²⁴¹ Τεχνικές όπως η χρήση ερυθροποιητίνης για αύξηση της παραγωγής ερυθρών αιμοσφαιρίων, η χορήγηση σιδήρου και φολικού οξέος για την αντιμετώπιση της αναιμίας, καθώς και ειδικές χειρουργικές μέθοδοι που μειώνουν την απώλεια αίματος, έχουν συμβάλει στην παροχή ιατρικής φροντίδας χωρίς την ανάγκη μετάγγισης.

θρησκευτικές πεποιθήσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά και ταυτόχρονα προσφέρουν αποτελεσματική ιατρική φροντίδα.

Από την προηγηθείσα ανάλυση του ζητήματος, η οριστική επίλυση του οποίου δεν είναι ακόμη ορατή, σε ένα συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε: Η συνύπαρξη των δύο αυτών κόσμων –της θρησκευτικής πίστης και της ιατρικής επιστήμης– απαιτεί συνεχή διάλογο, αλληλοκατανόηση και ευελιξία από όλες τις πλευρές, με απώτερο σκοπό την προάσπιση της ανθρώπινης ζωής και των δικαιωμάτων του ασθενούς.

xi. Προσηλυτισμός:

Δέον να κλείσουμε το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας με το σχετικό με τους Μάρτυρες του Ιεχωβά ζήτημα που απασχόλησε περισσότερο την θεωρία και την νομολογία της χώρας μας και του ΕΔΔΑ, τον προσηλυτισμό.

Υπό την εξουσία του βασιλιά Όθωνα, η Ορθόδοξη Εκκλησία κατάφερε να εισάγει στο Σύνταγμα του 1844 ρήτρα απαγόρευσης του προσηλυτισμού και κάθε άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσας θρησκείας. Τα επόμενα Συντάγματα του 1864, του 1911 και του 1952 περιέλαβαν αυτολεξεί την ίδια απαγόρευση. Το 1975, η συνταγματική αυτή ρήτρα απλοποιήθηκε ελαφρώς, με το άρθρο 13§ 2, το οποίο ορίζει ότι «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται». Θεωρητικά, και βάσει της αρχής του ισοκύρου των συνταγματικών διατάξεων, το άρθρο 13§2 απαγορεύει τον προσηλυτισμό κατά ή υπέρ οποιασδήποτε θρησκείας, εφόσον πρόκειται για γνωστή θρησκεία. Πρακτικά, ωστόσο, ο προσηλυτισμός υπέρ της «επικρατούσας» θρησκείας θεωρείται στη χώρα μας αδιανόητος, λόγω του ιδιαίτερου ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία²⁴².

Πάντως το Σύνταγμα, απαγορεύοντας τον προσηλυτισμό, θέτει απλώς εκτός του πεδίου προστασίας του άρθρου 13 τις εκδηλώσεις εκείνες οι οποίες συνιστούν προσηλυτισμό, με την έννοια της παρ. 2 εδ. γ'. Ο συντακτικός νομοθέτης δεν καθιερώνει ο ίδιος το αξιόποινο του προσηλυτισμού, ούτε καν υποχρεώνει τον κοινό νομοθέτη να θεσπίσει τέτοιο αξιόποινο²⁴³. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, περί τα τέλη της δεκαετίας του '30, η απαγόρευση του προσηλυτισμού απέκτησε τον χαρακτήρα του ποινικού αδικήματος. Η σχετική ποινική διάταξη, ήτοι το άρθρο 4§2 του Α.Ν. 1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του Α.Ν. 1672/1939, εξακολουθεί να βρίσκεται σε ισχύ μέχρι και σήμερα. Ο ως άνω νόμος προβλέπει, εκτός από τις κύριες, και παρεπόμενες κυρώσεις, σύμφωνα με τις οποίες ο ημεδαπός τίθεται υπό αστυνομική επιτήρηση, ενώ ο αλλοδαπός απελαύνεται²⁴⁴. Το περιεχόμενό του έχει γίνει επίκεντρο μεγάλης διαμάχης, τόσο στην εγχώρια, όσο και

²⁴² Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2018, σελ. 616, sakkoulas-online.

²⁴³ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, § 20, σελ. 427, sakkoulas-online.

²⁴⁴ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σελ. 408, αρ. 596, sakkoulas-online.

στη διεθνή σκηνή²⁴⁵. Η διάταξη έχει χρησιμοποιηθεί πολλαπλώς, όπως θα δούμε κατωτέρω, από αξιωματούχους, ως εργαλείο για την καταπίεση των θρησκευτικών μειονοτήτων, ιδίως των Μαρτύρων του Ιεχωβά, οι οποίοι έχουν διωχθεί πολλαπλώς στα πλαίσια του εν λόγω νόμου. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι η αντισυνταγματικότητα αυτής της διάταξης έχει επισημανθεί από τη θεωρία, δεδομένου ότι η απαρίθμηση των αντικειμενικών υποστάσεων του εγκλήματος είναι ενδεικτική και ο όρος «προσηλυτισμός» δεν συνιστά σαφή ορισμό της πράξης, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του άρθρου 7§1 του Συντάγματος. Η ύπαρξη νόμου περί προσηλυτισμού στην Ελλάδα, ειδικά με τη μορφή που αυτός ισχύει, δεν κολακεύει ούτε την ιστορία της χώρας, ούτε και τη νοημοσύνη των Ελλήνων. Η τρέχουσα ποινική νομοθεσία θα μπορούσε επαρκώς να προστατεύσει τη θρησκευτική τάξη, χωρίς την ανάγκη ειδικών διατάξεων, οι οποίες σαφώς υποδηλώνουν κοινωνική και πολιτική ασθένεια.

Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά υποστηρίζουν σθεναρά ότι ο Ν. 1363/1938 δεν θεσπίστηκε για την καταστολή των δικών τους θρησκευτικών πρακτικών. Ωστόσο, τα δεδομένα μιλούν από μόνα τους. Ο προαναφερόμενος νόμος χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά εναντίον ΜτΙ. Ορισμένοι μιλούν για ποσοστά που αγγίζουν το 99%. Από το 1938 έως το 1988, 19.147 Μάρτυρες του Ιεχωβά κατηγορήθηκαν για προσηλυτισμό, με πάνω από 10.000 να οδηγούνται στα δικαστήρια, ενώ χιλιάδες φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν²⁴⁶.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυθαιρεσίας των κρατικών αρχών, αποτελεί περιστατικό που έλαβε χώρα το 1995, και το οποίο αφορούσε έναν κατάδικο, περίπου 30 ετών, ο οποίος είχε περάσει 16 από τα χρόνια της ζωής του στις φυλακές, λόγω εμπορίας και χρήσης ναρκωτικών²⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της κράτησής του στις φυλακές Κορυδαλλού, ο κατάδικος ήρθε σε επαφή με έναν οπαδό του δόγματος των ΜτΙ, και συζητώντας μαζί του ξεκίνησε να μελετά την Αγία Γραφή. Ζήτησε δε, να τον επισκέπτεται θρησκευτικός λειτουργός των Μαρτύρων του Ιεχωβά μια φορά την εβδομάδα. Μέσα από τις συζητήσεις του με τον θρησκευτικό λειτουργό και την πίστη του, ο κατάδικος κατάφερε να αλλάξει την ζωή του, να εγκαταλείψει τις εξαρτήσεις του και την επιθετική συμπεριφορά που τον χαρακτήριζε. Παρόλα ταύτα, με πρωτοβουλία του Διευθυντή των φυλακών, και με απόφαση Εισαγγελέα, κατόπιν προκαταρκτικής εξέτασης, διακόπηκε και απαγορεύθηκε η επικοινωνία του με οιονδήποτε θρησκευτικό λειτουργό της εκκλησίας των ΜτΙ, με την αιτιολογία ότι ελάμβανε χώρα προσηλυτισμός, και ότι η μεταβολή των πεποιθήσεων του εν λόγω καταδίκου θα μπορούσε να επηρεάσει και τους λοιπούς φυλακισμένους. Ο Δικηγόρος Θ. Ρέπτας, ο οποίος ασχολήθηκε προσωπικά με την εν λόγω υπόθεση, ενθυμάται συνομιλία του με τον Διευθυντή των φυλακών, ο οποίος του ανέφερε χαρακτηριστικά: *«Εδώ κ. συνήγορε το πράγμα είναι ολοφάνερο. Ο κρατούμενος*

²⁴⁵ Π. Φουντεδάκη, Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους - εκκλησίας στην Ελλάδα, σε: Συλλογικό Έργο, Το Σύνταγμα εν εξελίξει, 2019, σελ. 612, sakkoulas-online.

²⁴⁶ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 330- 331.

²⁴⁷ ό. π.

έφτασε στο σημείο να κόψει ακόμα και το τσιγάρο. Χρειάζονται κι άλλες αποδείξεις; Έχει μάλιστα διαταχθεί από τον κ. Εισαγγελέα προκαταρκτική εξέταση, γιατί τον μιμούνται κι άλλοι [...]»²⁴⁸. Ο ίδιος ο κ. Ρέπτας συμπληρώνει: «Ο ΜτΙ που μελετούσε με τον κατάδικο κλήθηκε να καταθέσει απολογούμενος γιατί έκανε το έγκλημα να πείσει εκείνον που πετούσε ξυραφάκια με τη γλώσσα, που έπαιρνε ηρωίνη, που από τα 30 του χρόνια, τα 16 τα είχε περάσει στις φυλακές, να φτάσει στο σημείο όχι να σταματήσει τα ναρκωτικά, αλλά να κόψει μέχρι και το τσιγάρο. Αυτό κατά την άποψη του ψυχιάτρου ήταν προσηλυτισμός.».

Η εφαρμογή της σχετικής ποινικής νομοθεσίας έχει δεχθεί έντονη κριτική, έχει δε οδηγήσει σε καταδίκες της χώρας από το ΕΔΔΑ. Θεμελιώδης για την νομολογία του ΕΔΔΑ και την θρησκευτική ελευθερία στην χώρα μας ήταν η υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας²⁴⁹. Ο Δικαστής L. Pettiti σημείωσε ότι η συγκεκριμένη υπόθεση αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική εξέταση ζητημάτων θρησκευτικής ελευθερίας από την ίδρυση του ΕΔΔΑ, ενώ ο Πρόεδρος του Δικαστηρίου, R. Ryssdal, την ανέφερε στην προσφώνησή του για την ετήσια έναρξη των εργασιών του ΕΔΔΑ²⁵⁰. Αποτέλεσε, επίσης, την πρώτη υπόθεση στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι η Ελλάδα παραβίαζε τη Σύμβαση. Η υπόθεση εγείρει σημαντικά ζητήματα, τόσο για το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας, όσο και για τους νόμιμους περιορισμούς του δικαιώματος αυτού. Ο Κοκκινάκης ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά και είχε κριθεί ένοχος για προσηλυτισμό μιας Ελληνορθόδοξης γυναίκας. Καταδικάστηκε με μια σειρά δικαστικών αποφάσεων για παράβαση του ποινικού νόμου περί προσηλυτισμού. Απευθύνθηκε, λοιπόν, στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, υποστηρίζοντας ότι το δικαίωμά του στην θρησκευτική ελευθερία, όπως αυτό κατοχυρώνεται και προστατεύεται από το άρθρο 9 της Σύμβασης, παραβιάζεται από την ίδια την ύπαρξη του νόμου για τον προσηλυτισμό, η διατύπωση του οποίου είναι άκρως αόριστη και υπέρμετρα ευρεία.

Εκκινώντας το συλλογισμό του, το Δικαστήριο, συμφωνώντας με την Επιτροπή, τόνισε ότι το άρθρο 9 αποτελεί ένα από τα θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας. Στη θρησκευτική του διάσταση, αποτελεί ένα από τα πλέον ουσιαστικά στοιχεία της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή, ενώ είναι επίσης πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικούς και τους αδιάφορους. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας συνεπάγεται το δικαίωμα να προσπαθεί κάποιος να πείσει τους άλλους, ιδίως μέσω της διδασκαλίας και της διάδοσης των πεποιθήσεών του, διαφορετικά η ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων θα ήταν κενό γράμμα²⁵¹. Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, εξέτασε τρία βασικά ερωτήματα: 1. Εάν υπήρξε παρέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία του προσφεύγοντος, 2. Εάν η παρέμβαση αυτή έγινε δια νόμου και 3. Εάν η παρέμβαση ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Το Δικαστήριο, καταρχήν, απεφάνθη ότι οι επίδικοι ελληνικοί νόμοι δεν ήταν τόσο ασαφείς, ώστε να παραβιάζουν το άρθρο 7 της ΕΣΔΑ, και δεν

²⁴⁸ ό. π.

²⁴⁹ Kokkinakis v. Greece, judgment of 25 May 1993, 260-a Eur.Ct.H.R. (serA) (1993).

²⁵⁰ Doc. Cour 1994/34.

²⁵¹ παρ. 31 της απόφασης.

προχώρησε στην εξέταση της συνταγματικότητας ή μη των νόμων, κρίση η οποία ανήκει στα εθνικά δικαστήρια. Διαπίστωσε, ωστόσο, ότι αν και η διάταξη αυτή δεν αντίκειται *per se* στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, η επίσκεψη του προσφεύγοντος στο σπίτι μιας ορθόδοξης χριστιανής και η προσφορά, ανάγνωση και ανάλυση εντύπων με σκοπό την αλλαγή της θρησκευτικής της συνείδησης, δεν αποτελούσε συμπεριφορά που δικαιολογούσε καταδίκη λόγω επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης, ούτε ήταν αναλογική προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Επομένως, δεν μπορούσε να θεωρηθεί αναγκαίο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία κατά την έννοια του άρθρου 9§2 της ΕΣΔΑ²⁵². Με την πολυσέλιδη απόφασή του, έκρινε ότι τα ελληνικά δικαστήρια δεν είχαν αιτιολογήσει επαρκώς τις αποφάσεις τους, καθώς δεν επεξηγήθηκε ποιες περιστάσεις συνεπάγονταν τη χρήση «αθέμιτων μέσων» από την πλευρά του Κοκκινάκη. Κατά συνέπεια, το ΕΔΔΑ έκρινε, με ψήφους 6 κατά 3²⁵³, ότι η Ελλάδα παραβίασε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

Στην μειοψηφούσα γνώμη του, ο δικαστής Βαλτικός εξήγησε ότι η απόφαση δεν διασφαλίζει το δικαίωμα προστασίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου από συστηματικές προσβολές τρίτων. Σημείωσε ότι το άρθρο 9 προστατεύει αποκλειστικά τη θρησκεία των ατόμων και όχι το δικαίωμά τους να επιτίθενται στη θρησκευτική συνείδηση άλλων. Ο δε όρος «διδασκαλία» στο άρθρο 9 αναφέρεται, κατά την άποψή του, χωρίς αμφιβολία, στη διδασκαλία των θρησκευτικών σε σχολεία ή θρησκευτικά ιδρύματα και όχι στην ατομική παρενόχληση, η οποία έλαβε χώρα στην εν λόγω περίπτωση.

Ο αντίκτυπος αυτής της υπόθεσης ήταν τεράστιος για τη χώρα μας. Πέραν από το γεγονός ότι αποτέλεσε την πρώτη περίπτωση κατά την οποία η χώρα μας καταδικάσθηκε για παραβίαση της Σύμβασης, εξοικείωσε, επίσης, τη διαδικασία ενώπιον του ΕΔΔΑ στον απρόθυμο, μέχρι τότε, ελληνικό νομικό κόσμο. Έκτοτε, ένας μεγάλος αριθμός υποθέσεων τέθηκε υπόψη του Δικαστηρίου, υποθέσεις που αφορούσαν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων στον τομέα της θρησκευτικής ελευθερίας, και σε πολλές από τις οποίες η Ελλάδα καταδικάσθηκε για παραβίαση της Σύμβασης. Το νέο αυτό κεφάλαιο που άνοιξε στην ελληνική έννομη τάξη, μετά την υπόθεση Κοκκινάκη, επανασχεδίασε το χώρο της θρησκευτικής ελευθερίας. Αναμφίβολα, ο βαθμός της κρατικής παρέμβασης στην άσκηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων έχει μειωθεί και τα μέλη των θρησκευτικών μειονοτήτων απολαμβάνουν τα δικαιώματά τους σε ένα πιο ασφαλές και ανεκτικό περιβάλλον. Η δεκαετία του '90 φάνηκε να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη βελτίωση της κατάστασης, διότι κατάφερε να επιλύσει τις διαφορές και να αποκαταστήσει τις ασυνέπειες, οι οποίες ίσχυαν για πολλές γενιές. Μετά την έκδοση της απόφασης στην υπόθεση Κοκκινάκη από το ΕΔΔΑ, δεν υπήρξαν άλλες καταδικές Μαρτύρων του Ιεχωβά για προσηλυτισμό στην Ελλάδα. Η Επιτροπή διαπίστωσε ότι είχαν εκδοθεί μόνο δύο καταδικαστικές αποφάσεις για προσηλυτισμό ανηλίκων, που αφορούσαν πράγματι τη χρήση

²⁵² Π. Νάσκου-Περράκη, Δικαιώματα του ανθρώπου - Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία, 3η έκδ., 2022, σελ. 528, sakkoulas-online.

²⁵³ Βαλτικός, Foigel, Λοίζου.

αθέμιτων μέσων. Το γεγονός αυτό οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα είχε συμμορφωθεί με την απόφαση Κοκκινάκης.

Κάποιοι θεωρούν ότι ο Ν. 1363/1938, που αφορούσε τον προσηλυτισμό, είναι πλέον νεκρό δόγμα. Ωστόσο, πληθαίνουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι ο νόμος βρίσκεται σε μια κατάσταση «νεκροφάνειας»²⁵⁴. Οι απόψεις αυτές ενισχύονται από το γεγονός ότι, παρά την αδράνεια του νόμου για δεκαετίες, ουδείς αρμόδιος αναλαμβάνει την ευθύνη να τον καταργήσει επισήμως. Η ποινική νομοθεσία αλλάζει συνεχώς. Το Σύνταγμα αναθεωρείται. Παρόλα αυτά, ο Ν. 1363/1938 παραμένει αμετάβλητος στην ελληνική ιστορία. Η διατήρηση αυτή αναδεικνύει μια συστηματική προσπάθεια καταπίεσης των θρησκευτικών μειονοτήτων και μια έντονη αδυναμία των θεσμών να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας για θρησκευτική ελευθερία και ανεκτικότητα.

5. Αντίκτυπος των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στην Ελλάδα:

Πέραν από την προβληματική περί γνωστής θρησκείας, επί της οποίας την οριστική επίλυση του ζητήματος στη χώρα μας έφερε το Συμβούλιο της Επικρατείας, με τις υπ' αριθ. 2105 και 2106/1975 αποφάσεις του, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο σύνολο σχεδόν των λοιπών πεδίων, στα οποία οι ΜτΙ αντιμετώπισαν διακρίσεις, η αποκατάσταση επετεύχθη μέσω των αποφάσεων του ΕΔΔΑ. Η εμπειρία του Στρασβούργου υπήρξε κρίσιμη και διδακτική για την Ελλάδα. Ο αντίκτυπος και η μνήμη των καταδικαστικών αποφάσεων που αντιμετώπισε η Ελλάδα παραμένουν ζωντανές και αποτελούν ένδειξη για το είδος των συμπεριφορών που δεν γίνονται ανεκτές από τη διεθνή έννομη τάξη. Όλα τα στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εποπτεία που ασκεί η Ευρωπαϊκή Σύμβαση στο Στρασβούργο έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στην απελευθέρωση του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα²⁵⁵.

Η απελευθέρωση αυτή μπορεί να εμφανιστεί με διάφορα παραδείγματα. Στην υπόθεση Λαρίσης κατά Ελλάδος²⁵⁶, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι οι διώξεις για προσηλυτισμό μειώθηκαν στο ελάχιστο μετά την απόφαση Κοκκινάκη. Οι ελληνικές αρχές φαίνονται πιο προσεκτικές, όταν και εάν κληθούν να εφαρμόσουν το νόμο περί προσηλυτισμού. Ομοίως, η αλλαγή αυτή στη συμπεριφορά του Κράτους μπορεί να γίνει αντιληπτή και στον τρόπο εφαρμογής του νόμου για τους χώρους λατρείας. Οι αρχές διευθετούν τις σχετικές υποθέσεις, όταν αυτές οδηγούνται στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Η απόρριψη μιας αίτησης για τη λειτουργία ενός οίκου λατρείας και προσευχής είναι πλέον αποδεκτή μόνο εάν βασίζεται σε διοικητικούς ή διαδικαστικούς λόγους. Επιπλέον, ο νόμος για την εναλλακτική θητεία παρέχει στους αντιρρησίες συνείδησης την ευκαιρία να επιλέξουν ένα μέσο με το οποίο μπορούν να

²⁵⁴ Κώστας Μπέης, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997, σελ. 334.

²⁵⁵ Stephanos Stavros, The "Greek" cases in Strasburg, Ναύπλιο, 11/12/1998, <https://www.stephstavros.com/>

²⁵⁶ Larissis and Others v. Greece, judgment of 24 February 1998, reproduced in the Reports of Judgments and Decisions for 1998.

εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους προς το κράτος, χωρίς να εγκαταλείψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Έχει αποδειχθεί, ωστόσο, ότι στο πεδίο αυτό, η ελληνική νομοθεσία έχει ακόμη δρόμο να διανύσει, προκειμένου να φτάσει στην απαιτούμενη, από τη διεθνή έννομη τάξη, ανεκτικότητα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την υπόθεση Quaker Council for European Affairs (QCEA) κατά Ελλάδος²⁵⁷ κρίθηκε ότι η διάρκεια της εναλλακτικής θητείας στην Ελλάδα εξακολουθεί να έχει τιμωρητικό χαρακτήρα. Εκτός από τη διάρκεια της θητείας, εξακολουθούν να υφίστανται διακρίσεις σε πρακτικά ζητήματα σε βάρος των αντιρρησιών συνείδησης. Αξίζει να αναφερθούμε σε σχετική έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας του 1999²⁵⁸, σύμφωνα με την οποία υπήρξαν πολυάριθμες καταγγελίες από αντιρρησίες συνείδησης, που πραγματοποίησαν εναλλακτική θητεία σε υγειονομικά ιδρύματα στην Ελλάδα και υποβλήθηκαν σε αυστηρά και παράλογα τιμωρητικά μέτρα. Επιπλέον, η Διεθνής Αμνηστία αναφέρεται σε τουλάχιστον έξι αιτήσεις που υπεβλήθησαν από αντιρρησίες συνείδησης, για την πραγματοποίηση εναλλακτικής θητείας, και οι οποίες απορρίφθηκαν για λόγους που συνιστούν αυθαίρετες διακρίσεις εις βάρος του αιτούντος. Η άρνηση αυτή των αρχών είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή ποινών φυλάκισης, για το αδίκημα της απείθειας.

Η δικαστική παρέμβαση των οργάνων του Στρασβούργου δεν μπορεί να εκληφθεί ως πανάκεια για όλες τις συμπεριφορές διακρίσεων. Εξακολουθούν να βρίσκονται σε ισχύ νόμοι που, παρά τη σπάνια εφαρμογή τους, αποτελούν ένα επικίνδυνο κατασταλτικό εργαλείο, κατά της θρησκευτικής ελευθερίας. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η στάση των κρατικών αρχών αντιπροσωπεύει το επίπεδο ανάπτυξης και την ποιότητα του πολιτισμού μιας χώρας.

---

²⁵⁷ Quaker Council for European Affairs (QCEA) κατά Ελλάδος, Complaint No. 8/2000, <https://www.coe.int/>.

²⁵⁸ Amnesty international, Greece, No satisfaction: the failures of alternative civilian service, July 1999, AI Index: EUR 25/3/99, <https://www.amnesty.org/>.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

Η μελέτη της κατοχύρωσης και της πορείας της θρησκευτικής ελευθερίας στην χώρα μας, όπως αυτή εκτέθηκε στην παρούσα εργασία, αναδεικνύει τη δεσπόζουσα θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που μέσω των στενών δεσμών της με την Πολιτεία διαμόρφωσε ένα θεσμικό πλαίσιο, στο οποίο άλλες θρησκευτικές ομάδες, όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, αντιμετώπισαν σημαντικές προκλήσεις κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους. Η Ελλάδα, αν και σαφώς έχει σημειώσει πρόοδο στην προσαρμογή της στις απαιτήσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αντιμετωπίζει, μέχρι και σήμερα, σημαντικές δυσκολίες, που σχετίζονται ιδίως με την ιστορική, κοινωνική και πολιτική της συγκρότηση. Μη νομικοί παράγοντες, όπως η συντηρητική νοοτροπία της ελληνικής κοινωνίας και η αδράνεια των πολιτικών ηγεσιών, επιβραδύνουν σημαντικά την πλήρη εφαρμογή των αρχών της ανεκτικότητας και της ισότητας στην ελληνική κοινωνία. Οι συστάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του Συμβουλίου της Ευρώπης (ECRI) κατά του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας, σχετικά με τις ενέργειες στις οποίες πρέπει να προβεί η Ελλάδα για την καταπολέμηση των διακρίσεων, παραμένει, σήμερα, πιο επίκαιρη από ποτέ²⁵⁹. Η ενίσχυση και εδραίωση μιας κουλτούρας ανεκτικότητας και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ζωτικής σημασίας για τη δημιουργία μιας κοινωνίας που σέβεται και προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία.

Παρά τις προαναφερθείσες δυσκολίες, η Ελλάδα δείχνει μια ολοένα και αυξανόμενη διάθεση να συμμορφωθεί με τις διεθνείς απαιτήσεις, όπως αποδεικνύεται από πρόσφατες μεταρρυθμίσεις και την επανεξέταση της πολιτικής της σε θέματα θρησκευτικών ελευθεριών. Ωστόσο, η κοινωνική ένταξη θρησκευτικών μειονοτήτων, όπως είναι οι ΜτΙ, παραμένει μια πρόκληση, καθώς η διαφορετικότητα και η ιδιαιτερότητα των πεποιθήσεών τους, τους καθιστά, συχνά, στόχο κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Μέσα από την ανάλυση των ζητημάτων που απασχόλησαν τη νομολογία της χώρας, ένα ασφαλές συμπέρασμα ανακύπτει: οι Μάρτυρες του Ιεχωβά δεν διεκδικούν προνόμια, αλλά την απλή δυνατότητα να ασκούν ελεύθερα την πίστη τους. Αγαπούν τη χώρα τους και επιθυμούν να παραμείνουν σε αυτήν, προσδοκώντας την απομάκρυνση των ανελεύθερων νόμων και της μισαλλόδοξης νοοτροπίας που έχει καλλιεργηθεί ανά τα χρόνια. Παρά την έλλειψη υποστήριξης από την κυβέρνηση οποιασδήποτε χώρας, δεδομένου ότι δεν αποτελούν επίσημη ή επικρατούσα θρησκεία σε καμία χώρα του κόσμου, οι Μάρτυρες του Ιεχωβά έχουν κερδίσει τη συμπαράσταση σημαντικών προσωπικοτήτων, τόσο στην Ελλάδα, όσο και διεθνώς²⁶⁰. Παρά τις προκλήσεις που

---

²⁵⁹ Παρατηρήσεις της ΕΕΔΑ για την «Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI) του Συμβουλίου της Ευρώπης – Ενέργειες ελληνικής πλευράς», <https://www.nchr.gr/>.

²⁶⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο καθηγητής Φαίδων Βεγλερής, ο οποίος ανέλαβε την υπεράσπιση του Κοκκινάκη στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αφιλοκερδώς, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν ασπάζόταν το δόγμα των ΜτΙ, δείχνοντας την αφοσίωσή του στην προάσπιση των θρησκευτικών ελευθεριών.

αντιμετωπίζουν, τόσο σε νομικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, έχουν διατηρήσει τη θρησκευτική τους ταυτότητα και συνεχίζουν να ασκούν την πίστη τους με αφοσίωση.

Η Ελλάδα, ως χώρα με πλούσια δημοκρατική παράδοση, οφείλει να διασφαλίσει ότι οι θρησκευτικές μειονότητες δεν θα ασκούν μόνο τη θρησκευτική ελευθερία, αλλά θα την απολαμβάνουν πλήρως. Η πρόοδος προς αυτή την κατεύθυνση θα αποτελέσει απόδειξη του δημοκρατικού της πνεύματος και θα ενισχύσει τη θέση της χώρας ως υπέρμαχου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον σύγχρονο κόσμο. Η προοπτική ενός κόσμου όπου η θρησκεία δεν αποτελεί εργαλείο σύγκρουσης, αλλά μέσο προώθησης της ειρήνης και της ανεκτικότητας, πρέπει να αποτελεί θεμελιώδη επιδίωξη κάθε πολιτισμένης κοινωνίας. Η χώρα μας πρέπει να συνεχίσει τις προσπάθειές της για την εδραίωση μιας δίκαιης και ισότιμης κοινωνίας, αποφεύγοντας τα λάθη του παρελθόντος, και προωθώντας τις αξίες της ανεκτικότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Κρίνουμε σκόπιμο να κλείσουμε την παρούσα εργασία, με το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει επί του θέματος ο αείμνηστος Γεώργιος Κουμάντος: *«Η δημοκρατία κρίνεται στις μειονότητες. [...] Βεβαίως, το πρώτο γνώρισμα της δημοκρατίας είναι η δύναμη της πλειοψηφίας. Αλλά, στα δημοκρατικά καθεστώτα, η δύναμη αυτή δεν σημαίνει παντοδυναμία. Κρίσιμους περιορισμούς στη δύναμη της πλειοψηφίας επιβάλλουν τα δικαιώματα της μειοψηφίας, τα δικαιώματα των μειονοτήτων (θρησκευτικών, σεξουαλικών ή άλλων) και τα δικαιώματα του κάθε ανθρώπου που θέλει μοναχικά να κινηθεί έξω από τα καλούπια της όποιας πλειοψηφίας. Σ' αυτά τα θέματα δίνει τις δύσκολες εξετάσεις της η δημοκρατία.»*²⁶¹.

---

²⁶¹ Γεώργιος Κουμάντος, *Θητεία στην ελευθερία*, Συλλογή άρθρων του που είχαν δημοσιευθεί στην Καθημερινή κατά τη δεκαετία 1996-2006, Θητεία στην ελευθερία, Εκδόσεις Πόλις, Απρίλιος 2007.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Αιμιλιανίδης Α.**, Ερμηνεία κατ' άρθρο – άρθρο 13 Συντάγματος - Θρησκευτική ελευθερία, <https://www.syntagmawatch.gr>.
2. **Αλιβιζάτος Ν./Μάλλιος Ε.**, Άρνηση μετάγγισης αίματος για λόγους θρησκευτικής συνείδησης ΕφημΔΔ 1/2018.112, sakkoulas-online.
3. **Ανδρουτσόπουλος Γ.**, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά 1/2013.37-97, sakkoulas-online.
4. **Ανθόπουλος Χ.**, Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2001, sakkoulas-online.
5. **Ανθόπουλος Χ.**, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, 1992, sakkoulas-online.
6. **Βλαχόπουλος Σ.**, Θεμελιώδη Δικαιώματα – Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.
7. **Γεωργίου Σ.**, Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου, 2017, sakkoulas-online.
8. **Δαγτόγλου Π.**, Συνταγματικό Δίκαιο - Ατομικά Δικαιώματα, 4^η έκδ., 2012, sakkoulas-online.
9. **Δαύρης Σ.**, Η απαλλαγή στράτευσης των θρησκευτικών λειτουργών και μοναχών από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις (με αφορμή τη ΣτΕ 3711/2010), Αρμ 11/2012.1811, sakkoulas-online.
10. **Δρίτσας Α.Δ., Μόσχος Ν.Δ., Παπαλεξανδρόπουλος Στ.**, ΟΕΔΒ έκδοση, Χριστιανισμός και Θρησκευτά, 2009.
11. **Δρόσος Γ.**, Κοινή γνώμη και απόδοση της δικαιοσύνης, ΔτΑ 88/2021.267, sakkoulas-online.
12. **Ζακαλκάς Δ.**, Η πρόσβαση των μεταναστών στην ελληνική ιθαγένεια και το στοίχημα της πραγματικής ένταξης, 2016, sakkoulas-online.
13. **Ηλιοπούλου-Στράγγα Τ.**, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2018, sakkoulas-online.
14. **Θάνου Σ.**, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 3, 2010.
15. **Καμμενοπούλου Ε.**, «Εκπρόθεσμος υποβολή αιτήσεων ησφαλισμένων, Μαρτύρων του Ιεχωβά, προς λήψιν επιδόματος τοκετού και μητρότητας παρά Ταμείου Ασφαλίσεως, Γνωμοδότησεις», Εφημερίς Ελλήνων Νομικών 42 (1975).
16. **Κονιδάρης Ι.**, Νομική Θεωρία και πράξη για τους «Μάρτυρες του Ιεχωβά», Δ' Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005.

- 17. Κονιδάρης Ι.**, Το προνομιακό καθεστώς του Αγίου Όρους Άθω και οι διεθνείς περί αυτού συνθήκες, Νομοκανονικά 1/2014.
- 18. Κουμάντος Γ.**, Θητεία στην ελευθερία, Συλλογή άρθρων του που είχαν δημοσιευθεί στην Καθημερινή κατά τη δεκαετία 1996-2006, Θητεία στην ελευθερία, Εκδόσεις Πόλις, Απρίλιος 2007.
- 19. Κοτζάμπαση Α.**, Η θρησκευτική ελευθερία στις οικογενειακές έννομες σχέσεις, σε: Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα, 2019, sakkoulas-online.
- 20. Κυριακάκη Ε.**, Άρνηση ιατρικής πράξης από τον ασθενή και καθήκον θεραπείας του ιατρού. Από τη σειρά Δικαιώματα του Ανθρώπου Ν. 69, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2016.
- 21. Μαγκάκης Γ.**, Ποινικό Δίκαιο - Διάγραμμα Γενικού μέρους, εκδ. β', Εκδόσεις Παπαζήση, 1981.
- 22. Μάνεσης Α.**, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, Δ' Έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982.
- 23. Μουζουράκη Π.**, Η άσκηση διοικητικού έργου μέσω ιδιωτών, 2021, sakkoulas-online.
- 24. Μούρκου Π.**, Η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε: Εταιρεία Διοικητικών Μελετών, Ενενήντα έτη Εταιρείας Διοικητικών Μελετών, 2022, sakkoulas-online.
- 25. Μπαμπινιώτης Γ.**, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε' Εκτύπωση, 1998.
- 26. Μπέης Κ.**, Η θρησκευτική ελευθερία, θεωρία και πράξη στην ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη, Εκδόσεις EUNOMIA Velag, Αθήνα, 1997.
- 27. Νάσκου-Περράκη Π.**, Δικαιώματα του ανθρώπου - Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία, 3^η έκδ., 2022, sakkoulas-online.
- 28. Νάσκου-Περράκη Π./Τζιβάρας Ι.**, Το δικαίωμα στην Εκπαίδευση, 2021, sakkoulas-online.
- 29. Παναγόπουλος Ι.**, «Μάρτυρες του Ιεχωβά (Χιλιασταί) και το κύρος των μεταξύ αυτών τελουμένων γάμων», Νομικό Βήμα 17, 1969.
- 30. Παντελής Α.**, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, 5η Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη Ι.Κ.Ε., Αθήνα, 2020.
- 31. Παπαγεωργίου Μ.**, Η Προστασία του Περιβάλλοντος και η Οικονομική Ελευθερία: Από τη σύγκρουση συμφερόντων στη Βιώσιμη Ανάπτυξη, 2022, sakkoulas-online.

- 32. Παπαχρίστου Α.,** Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, γ' έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005.
- 33. Πέγιου Φ.- Πίτσου Χ.,** Άρνηση λήψης υπηρεσιών υγείας: το παράδειγμα άρνησης μετάγγισης αίματος για θρησκευτικούς λόγους υπό την οπτική της πολιτισμικής ικανότητας των επαγγελματιών υγείας, Ελληνικό Περιοδικό Νοσηλευτικής Επιστήμης, 2022.
- 34. Πούλτσης Β.,** Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Θρησκείας, Δεύτερη Έκδοση, Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1992.
- 35. Ρούκουνας Ε.,** Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», Αθήνα, 1995.
- 36. Σαρμάς Ι./Κοντιάδης Ξ./Ανθόπουλος Χ. (Κτιστάκης Γ.),** ΕΣΔΑ, 2021, sakkoulas-online.
- 37. Σβώλος Α./Βλάχος, Γ.,** Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Μέρος Ι, τόμ. Α', 1954.
- 38. Σταθόπουλος Μ.,** Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993.
- 39. Στεργίου Α.,** Δίκαιο Κοινωνικής Ασφάλισης, 4^η έκδ., 2022, sakkoulas-online.
- 40. Σωτηρέλης Γ.,** Θρησκεία και εκπαίδευση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.
- 41. Σταυρόπουλος Γ.,** Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, Εισήγηση στο 16^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Εταιρίας Δικαστικών Μελετών, <https://www.constitutionalism.gr/>.
- 42. Τζωρτζάτου Ο.,** Η προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων της υγείας στη βιοϊατρική έρευνα, 2015, sakkoulas-online.
- 43. Φιλίππου Α.,** Ερμηνευτικά ζητήματα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων (Άρθρο 11 Συντ.), ΔιΔικ 3/2021.359, sakkoulas-online.
- 44. Φουντεδάκη Π.,** Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους - εκκλησίας στην Ελλάδα, σε: Συλλογικό Έργο, Το Σύνταγμα εν εξελίξει, 2019, sakkoulas-online.
- 45. Χρυσόγονος Κ.,** Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, sakkoulas-online.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. **R. Flaceliere**, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων μτφρ Γ. Βανδώρου, Παπαδήμας, Αθήνα, 1974.
2. **H. Von Glasenapp**, Παγκόσμιος ιστορία των θρησκειών, 2 τόμοι, (Die funf grossen Religionen, 2 Bande), μτφρ Νικηφόρου Βρεττάκου, Βιβλιοαθηναϊκή, 1962.
3. **R. Huss**, R. Simmons, Hudgens v. NLRB, Protection of Shopping Center, Picketing under the Constitution or NLRA, Berkeley Journal of Employment & Labor Law, Volume 1, Issue 3, Fall 1976.
4. **J. Locke**, Lettre sur la tolérance, εκδ. Printa, 2013.
5. **A. Manitakis**, Le respect de la valeur humaine comme limite et règle de jugement de l'expérimentation biomédicale, Journées de la société de législation comparée, 1992.
6. **Joel Meares**, "The Most Widely Read Magazine in the World", Wayback Machine, The New York Review of Magazines, 2010.
7. **Robert M. Sade**, Should a Jehovah's Witness Patient Who Faces Imminent Exsanguination Be Transfused? Ann Thorac Surg, 2011.
8. **Stephanos Stavros**, The "Greek" cases in Strasburg, Νάυπλιο, 11/12/1998, <https://www.stephstavros.com/>.
9. **S. Woolley**, Jehovah's Witnesses in the emergency department: what are their rights? Emerg Med J, 2005.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας:

ΣτΕ 1749/2019	14
ΣτΕ 3533/1986	14, 44
ΣτΕ 582/2011	16, 25
ΣτΕ 4339/2014	17
ΣτΕ 2106/1975	17, 38, 46, 58, 63
ΣτΕ 2139/1975	17
ΣτΕ Ολ. 2280/2001	19
ΣτΕ Ολ. 2286/2001	19
ΣτΕ Ολ. 3003/2014	21
ΣτΕ Ολ 869/1967	22
ΣτΕ 2601/1998	23
ΣτΕ 2980/2013	23
ΣτΕ 4079/1976	24
ΣτΕ Ολ. 4202/2012	24
ΣτΕ Ολ. 660/2018	25, 41
ΣτΕ 4635/1977	50
ΣτΕ 3601/1990	58
ΣτΕ 3711/2010	58, 72
ΣτΕ 1354/1991	58
ΣτΕ 1355/1991	58
ΣτΕ 2484/1992	58
ΣτΕ 2487/1992	58
ΣτΕ 3979/1995	58
ΣτΕ 4482/1995	58
ΣτΕ 6315/1996	58
ΣτΕ 490/1999	58

ΣτΕ 1045/2018	58
Αποφάσεις Αρείου Πάγου:	
ΑΠ 728/1983	46
ΑΠ 1424/1998	46, 63
Αποφάσεις Εφετείων:	
ΕφΙωαν181/1989	39
ΕφΑθ 9926/1987	46
ΕφΘ 1433/2003	46, 63
ΕφΚρ 509/1985	48
Αποφάσεις Πρωτοδικείων:	
ΜΠρΧαν 52/1990	15
ΜΠΠυρ 525/1975	38
ΜΠρΗρ 245/1986	29, 46, 63
ΜΠρΠατ 1328/1987	46
ΜΠρΧαλ 440/1987	46
ΜΠρΚας 12/1988	46
ΜΠρΑγρ 120/1992	46
ΜΠρΚοζ 174/1993	46
ΜΠρΘ 1080/1995	46
ΜΠρΘ 25045/1996	46
ΠΠρΗλ 90/1983	48
ΠΠρΗρ 230/1983	48
ΠΠρΗρ 87/1986	49
ΠΠρΑθ 520/1989	49
ΔιοικΠρΘ 4301/2000	49
ΔιοικΠρΘ 764/2003	49
Αποφάσεις Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Ευρωπαϊκής Επιτροπής:	
ΕΔΔΑ, Grzelak κατά Πολωνίας, 2019	14

ΕΔΔΑ, Buscarini και άλλοι κατά Δημοκρατίας του Αγίου Μαρίνου, 1999	18
ΕΔΔΑ Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδας, 2010	18
ΕΔΔΑ Sinan Işık κατά Τουρκίας, 2010	19
ΕΔΔΑ Siebenhaar κατά Γερμανίας, 2011	20
ΕΔΔΑ, Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδας, 1996	24, 53
ΕΔΔΑ, Valsamis v. Greece, 1996	28, 40
ΕΔΔΑ, Efstratiou v. Greece, 1996	28, 40
ΕΔΔΑ Belgian Linguistics judgment, Case Relating to Certain Aspects of the Law on the use of Languages in Education in Belgium, 1968	29, 30
ΕΔΔΑ Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen κατά Δανίας, 1976	28
ΕΔΔΑ, Θλιμμένος κατά Ελλάδος, 2000	29, 59
ΕΔΔΑ, Πεντίδης και λοιποί κατά Ελλάδας, 1997	53
ΕΔΔΑ, Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας, 1999	54
ΕΔΔΑ Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, 1993	66, 68
ΕΔΔΑ, Λαρίσης και λοιποί κατά Ελλάδος, 1998	68
ΕΔΔΑ, Quaker Council for European Affairs (QCEA) κατά Ελλάδος, 2000	69
Αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής:	
Marsh v. Alabama, 1946	16
Schneider v. New Jersey, 1939	18